

Hoop in camouflage

EEN KWALITATIEF, PRAKTISCH-THEOLOGISCH ONDERZOEK NAAR DE ROL
VAN HOOP IN BEGELEIDINGSGESPREKKEN TUSSEN
KRIJGSMACHTPREDIKANTEN EN MILITAIREN IN EEN POSTMODERNE
CONTEXT

Masterthesis

Student: G.B. van Gils, 1713582

Begeleider: prof. dr. E. Olsman

Beoordelaar: prof. dr. P.H. Vos

Protestantse Theologische Universiteit, Utrecht

Vakgebied: Praktische Theologie

10 januari 2025

Abstract: Hoop is een thema in de gesprekken die krijgsmachtpredikanten met militairen voeren en speelt een rol in hun theologische achtergrond. Dit is echter niet eerder onderzocht. Het doel van dit kwalitatief, praktisch-theologisch onderzoek is om inzicht te krijgen in de rol van hoop in deze gesprekken, die plaatsvinden in een postmoderne context. Literatuuronderzoek geeft een beeld van de sociaal-maatschappelijke context van de krijgsmacht en van hoop in de context van geestelijke verzorging. Empirisch onderzoek doormiddel van zeven semigestructureerde interviews met krijgsmachtpredikanten geeft inzicht in hoe hoop een plek krijgt in de begeleidingsgesprekken met militairen en hoe dit (theologisch) is te duiden. Onder andere bleek dat hoop niet te sturen is in de gesprekken, maar dat krijgsmachtpredikanten randvoorwaarden voor hoop scheppen. Bijvoorbeeld door het stellen van vragen en door stil te staan bij de ellende van de militair. Daarnaast brachten zij actief andere perspectieven in gesprekken in, waardoor de voorzichtige beweging van hoop kan groeien. Veerkracht van de mens achter de militair en geloof in een liefdevolle God bleken belangrijke bronnen van hoop. Concluderend geeft dit onderzoek blijk van de rol die krijgsmachtpredikanten vervullen in het groeien van hoop in hun begeleidingsgesprekken met militairen.

Sleutelwoorden: hoop, geestelijke verzorging, pastorale begeleiding, krijgsmacht, krijgsmachtpredikant, military chaplaincy, interfaith.

Inhoud

Voorwoord	4
1. Introductie.....	5
1.1 Probleemstelling en onderzoeksvraag	5
1.2 Onderzoeksopzet	6
1.2.1 Methodologie.....	6
1.2.2 Positionaliteit.....	7
2. Theoretisch kader	8
2.1 De sociaal-maatschappelijke context van krijgsmachtpastoraat	8
2.1.1 Geestelijke verzorging bij defensie	8
2.1.2 De rol van levensbeschouwing in een postmoderne context	13
2.2 De rol van hoop in protestantse geestelijke verzorging.....	15
2.2.1 Hoop in de context van de gezondheidszorg	15
2.2.2 Hoop in de context van krijgsmachtpastoraat.....	19
3. Empirisch deel.....	21
3.1 Beschrijvingen van hoop in de begeleidingsgesprekken.....	21
3.2 Ontstaan van hoop in de begeleidingsgesprekken	24
3.2.1 Krijgsmachtpredikant schept voorwaarden	24
3.2.2 Inbreng van de krijgsmachtpredikant	27
3.2.3 Invloed van de militair	29
3.3 Theologische noties bij hoop in de begeleidingsgesprekken	31
3.3.1 Bron van hoop.....	31
3.3.2 Godsbeeld, wereldbeeld en mensbeeld	33
4. Slot	38
4.1 Conclusie	38
4.2 Discussie	40
Literatuur	45
Appendix.....	48
Militaire context	48
Interviewvragen	50
Codering interviews	51

Voorwoord

Dit onderzoek is bedoeld als afstudeeronderzoek voor mijn studie Master Predikantschap aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) te Amsterdam. In 2018 begon ik heel open aan de premaster Theologie, niet wetend hoe ver ik met de studie zou komen. Inmiddels bevind ik mij in de laatste fase van de master, waarbij ik dit onderzoek zie als een mooie laatste stap. Ondanks dat de studie bij tijd en wijle best pittig kon zijn, kijk ik met plezier terug op de afgelopen jaren.

Mijn interesse in het thema van dit onderzoek heeft verschillende achtergronden. Allereerste vanwege de stages die ik bij de Protestantse Geestelijke Verzorging van de krijgsmacht heb gelopen (studiejaar '21-'22 en '23-'24), waar ik met plezier kennis heb gemaakt met krijgsmachtpredikanten en hun werk. Daarnaast ben ik gedurende de studie steeds meer geïnteresseerd geraakt in de bijzondere plek die de krijgsmachtpredikant inneemt: gezonden vanuit de kerk, werkzaam bij defensie. En uiteraard heeft defensie een plek in mijn hart omdat ik er zelf een aantal jaar als militair werkzaam ben geweest.

Dit onderzoek had niet tot stand kunnen komen zonder de voortdurende steun van mijn vrouw en beide kinderen. Daarnaast gaat mijn grote dank uit naar prof. dr. Erik Olsman, die mij vanaf het begin intensief heeft begeleid. Erik heeft mij het gevoel gegeven dat ik altijd kon aankloppen voor hulp. Daar heb ik graag gebruik van gemaakt. Ook dank ik mijn schoonvader voor de taalkundige correctie van dit onderzoek.

Zoals een krijgsmachtpredikant in een van mijn interviews noemde, heb ik bovenal een bepaalde ontspanning ervaren. Ik herken daarin de steun van Gods Geest, die meegaat en hoop geeft.

*Zoekend naar rust zijn wij vol zorgen,
zoekend naar hoop, troost in Uw woord.
Spreek door ons heen tot de verdrukten,
zo wordt Uw stem gehoord.¹*

¹ Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied, *Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk* (Zoetermeer: BV Liedboek, 2013), lied 1005 vers 2.

1. Introductie

In dit onderzoek richt ik me op de rol van hoop in de begeleidingsgesprekken tussen krijgsmacht-predikanten en militairen in een postmoderne context. In dit introductiehoofdstuk licht ik de onderzoeksvraag verder toe en werk ik uit hoe het onderzoek is opgezet.

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvraag

Binnen de krijgsmacht is de geestelijke verzorging georganiseerd vanuit zendende instanties van verschillende levensbeschouwingen. De geestelijk verzorgers spreken niet alleen militairen van hun eigen religieuze achtergrond, maar ook van verschillende andere (niet)religieuze achtergronden. Uit onderzoek blijkt dat 41% van de militairen van de Nederlandse krijgsmacht geen geloof of levensbeschouwing aanhangt.²

De krijgsmachtpredikant is werkzaam binnen deze context, maar tegelijkertijd gezonden door de kerk. Een van de taken van de krijgsmachtpredikant is de pastorale zorg voor militairen, onder andere in de vorm van begeleidingsgesprekken. Enkele vragen die bij mij opkomen met betrekking tot deze gesprekken zijn: hoe geven krijgsmachtpredikanten vorm aan hun kerkelijke achtergrond binnen de context van defensie? In hoeverre zetten zij christelijke bronnen in bij deze gesprekken? En hoe ontstaat er hoop in gesprekken met militairen?

In dit onderzoek richt ik me op de rol van hoop in de begeleidingsgesprekken, in onze huidige postmoderne context. De achtergronden zal ik in het volgende hoofdstuk nog verder uitwerken. Het onderzoek laat zien welke rol hoop kan spelen in deze gesprekken en hoe militairen pastoraal begeleid kunnen worden door de krijgsmachtpredikant. Het belang van hoop blijkt uit uitdrukkingen zoals ‘hoop doet leven’. Ook in christelijk geloof en in de theologie is het een centraal begrip, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken.

De onderzoeksvraag luidt:

Welke rol speelt hoop in begeleidingsgesprekken tussen krijgsmachtpredikanten en militairen in een postmoderne context?

Bij de onderzoeksvraag heb ik de volgende deelvragen geformuleerd.

1. Wat is de sociaal-maatschappelijke en postmoderne context van krijgsmachtpastoraat?
2. Wat is er bekend over hoop in de context van geestelijke verzorging, in het bijzonder in de context van krijgsmachtpastoraat?
3. Hoe beschrijft de krijgsmachtpredikant hoop in de begeleidingsgesprekken?
4. Wanneer en hoe ontstaat deze hoop tijdens de begeleidingsgesprekken?
5. Met welke theologische noties verbindt de krijgsmachtpredikant hoop in begeleidingsgesprekken?

De eerste twee deelvragen zijn bedoeld voor het theoretisch kader, de overige drie deelvragen voor het empirisch onderzoek. In het theoretisch kader zal ik het begrip hoop verder uitwerken. De deelvragen komen volgens bovengenoemde volgorde aan bod in de verschillende hoofdstukken.

² Ton Bernts, Ruud Ganzevoort, Carlo Leget, Joanna Wojtkowiak, *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 2016* (Dienst Geestelijke Verzorging, 2014), 33.

1.2 Onderzoeksopzet

1.2.1 Methodologie

Dit onderzoek is een kwalitatief, praktisch-theologisch onderzoek, waarbij ik naast literatuuronderzoek op basis van data uit interviews op zoek ben gegaan naar antwoorden. Voor werven van respondenten was allereerst medewerking nodig van de dienst Protestantse Geestelijke Verzorging (PGV) van de krijgsmacht. Er heeft contact plaatsgevonden in september 2023. De predikant-secretaris (C. Sloots) heeft toen aangegeven dat de PGV mee wilde werken aan het onderzoek.

Om data te verzamelen heb ik diepte-interviews gehouden met zeven krijgsmachtpredikanten. De werving van de predikanten vond mondeling plaats tijdens een tweedaagse studieconferentie voor krijgsmachtpredikanten (18-19 april 2024). Na deze conferentie heb ik de predikanten per e-mail een informatiebrief gestuurd, evenals een *informed consent*.³ Dit *informed consent* hebben zij voorafgaande aan het interview ondertekend. Hierbij heb ik op hun rechten gewezen, zoals de mogelijkheid om zich op ieder moment uit het onderzoek terug te trekken. Bij de werving van de predikanten heb ik voor zover mogelijk rekening gehouden met variatie in gender en krijgsmachtdoel. Van de geïnterviewden waren er drie vrouw en vier man. Hun gemiddelde leeftijd was 51 jaar. Daarbij was één predikant verbonden aan de Koninklijke Marine, één predikant verbonden aan de Koninklijke Marechaussee en vijf predikanten aan de Koninklijke Landmacht. De meeste interviews hebben plaatsgevonden op de kazerne waar de krijgsmachtpredikanten werkzaam zijn, één interview vond via Microsoft Teams plaats en één interview bij een krijgsmachtpredikant thuis.

In de diepte-interviews heb ik de predikanten bevraagd op de verschillende onderwerpen die in de deelvragen aan bod kwamen. De interviews heb ik vormgegeven als een semigestructureerd interview. Hierbij gebruikte ik vooraf geformuleerde vragen, maar nam ik ook de vrijheid om af te wijken van die vragen als de antwoorden hiertoe aanleiding gaven.⁴ Als openingsvraag gebruikte ik de volgende vraag: ‘Dit onderzoek gaat over hoop in de begeleiding van krijgsmachtpredikanten bij niet-christelijke militairen. Waar denk je dan aan?’⁵ Door vooraf vragen te formuleren, heb ik structuur gegeven aan het interview en kon ik gerichte informatie krijgen voor het onderzoek. Daarnaast zorgde de vrijheid in het interview ervoor dat ik waar nodig verdieping aan kon brengen.

Een aantal van de interviewvragen heb ik vooraf beschreven in de brief aan de predikanten.⁶ De interviews zijn opgenomen middels een geluidsopname (waarbij één opname met beeld is opgenomen, omdat dit interview online plaatsvond). Deze interviews heb ik vervolgens verbatim uitgewerkt. De verbatim uitgetypte interviews heb ik gecodeerd met behulp van Microsoft Excel, volgens een vooraf genoteerde codering die samenhangt met de deelvragen. Tijdens het coderen heb ik enkele codes toegevoegd of gewijzigd op basis van informatie uit de interviews.⁷ In de appendix is een fragment te vinden van hoe ik de codering van de interviews heb uitgevoerd. Bij de opslag van zowel de geluidsopnames als de verbatim uitgetypte interviews heb ik de op dat

³ De brief en het *informed consent* zijn opgeslagen in de databank van de PThU.

⁴ De vooraf geformuleerde vragen zijn te vinden in de appendix.

⁵ In deze openingsvraag benoemde ik de niet-christelijke militair. Dit is omdat het onderzoek zich in eerste instantie daarop zou toespitsen. Dit is echter later gewijzigd. Zie 4.2 ‘Discussie’ voor een verdere toelichting hierop.

⁶ De volgende vragen heb ik vooraf benoemd: Waar denk je aan bij hoop? Hoe komt hoop aan bod in begeleidingsgesprekken die je hebt met niet-christelijke militairen? Welke rol speelt voor jou theologie in deze gesprekken?

⁷ Zie voor de codering de appendix.

moment geldende regelgeving gevolgd.⁸ De gemiddelde lengte van de zeven opnames van de interviews was 52 minuten.

Naast dataverzameling uit empirisch onderzoek, heb ik ook literatuuronderzoek gedaan. Dit was nodig om het theoretisch kader te beschrijven. In dit theoretisch kader heb ik aan de hand van literatuur het begrip hoop verder uitgewerkt. Toch ben ik de interviews relatief open ingegaan, omdat ik er niet bij voorbaat vanuit kon gaan dat hoop in begeleidingsgesprekken van krijgsmachtpredikanten hetzelfde zou zijn als hoop in andere contexten van geestelijk verzorging.

De definitie van hoop werk ik o.a. uit met behulp van verschillende onderzoeken, die zich voornamelijk richten op spirituele zorg in de gezondheidszorg. Deze onderzoeken geven verder beeld van het begrip hoop binnen de geestelijke verzorging.

Als laatste vermeld ik dat wanneer ik in dit onderzoek over predikant spreek, ik hiermee de krijgsmachtpredikant bedoel, tenzij anders vermeld. Daarbij gebruik ik in de derde persoon enkelvoud volledig willekeurig de vrouwelijke en mannelijke vorm voor de predikant alsook voor de militair.⁹

1.2.2 Positionaliteit

Bij het interviewen, analyseren van informatie en schrijven van het onderzoek speelt ook mijn eigen positie een rol. Voor mijn positie geldt dat ik een protestants-christelijke achtergrond heb. Deze beïnvloedt o.a. mijn idee van ‘hoop’ en mijn idee van begeleidingsgesprekken. Daarbij ken ik de wereld van de krijgsmacht van binnenuit, omdat ik er zelf een aantal jaar als militair werkzaam ben geweest. Genoemde zaken kunnen helpend zijn in het onderzoek, maar tegelijkertijd ook belemmerend werken. Een volledig ‘neutrale bril’ is in deze situatie echter bijna en allicht ook onwenselijk. Ieder onderzoek kent een bepaalde mate van (dialectiek van) distantie en betrokkenheid.¹⁰

⁸ Een ondertekend Datamanagementplan is in het bezit van de Protestantse Theologische Universiteit (PThU). Hetzelfde geldt voor een ondertekende verklaring van originaliteit.

⁹ Dit betekent dat ik geen gebruik maak de notatie ‘hij/zij.’ Daarnaast zorgt deze werkwijze ervoor dat, in het geval van de interviews, het geslacht van de respondent niet te herleiden is uit dit onderzoek.

¹⁰ Vergelijk: Jaco S. Dreyer, “The Researcher: Engaged Participant or Detached Observer?,” in *Journal of Empirical Theology* 11, no. 2 (1998): 5-22, <https://doi.org/10.1163/157092598X00103>.

2. Theoretisch kader

2.1 De sociaal-maatschappelijke context van krijgsmachtpastoraat

Deelvraag: Wat is de sociaal-maatschappelijke en postmoderne context van krijgsmachtpastoraat?

In dit hoofdstuk werk ik bovenstaande deelvraag verder uit. Hiervoor richt ik me allereerst op de geestelijke verzorging bij defensie. Vervolgens werk ik kort uit welke rol levensbeschouwing speelt in de postmoderne context van de krijgsmacht.

2.1.1 Geestelijke verzorging bij defensie

Vanuit de zorg voor de militair, burgerpersoneel, veteranen en het thuisfront heeft het ministerie van defensie een structuur opgezet van geestelijke verzorging. Deze wordt uitgevoerd door de overkoepelende Diensten Geestelijke Verzorging (DGV).¹¹ De geestelijk verzorgers bij defensie werken allen namens een zendende instantie vanuit de volgende tradities: protestantisme, katholicisme, humanisme, jodendom, hindoeïsme en boeddhisme. Deze tradities hebben elk een eigen dienst geestelijke verzorging bij defensie. De geestelijk verzorgers leggen verantwoording af aan het hoofd van dienst van de denominatie waar zij toe behoren.¹² De protestantse traditie is vertegenwoordigd in de Protestantse Geestelijke Verzorging (PGV), opgericht in 1995. Voor die tijd waren de diensten per kerkverband apart vertegenwoordigd.¹³

De geestelijk verzorger bevindt zich hierdoor in een bijzondere positie. Gezonden vanuit zijn levensbeschouwelijke instantie (waaraan inhoudelijk verantwoording wordt afgelegd), maar met beide benen in de wereld van defensie. In dit hoofdstuk werk ik verder uit hoe de sociaal-maatschappelijke context van defensie eruitziet en hoe het krijgsmachtpastoraat hierin fungeert, in het bijzonder voor de krijgsmachtpredikant. Wat daarbij opvalt is dat in de publicaties die in dit hoofdstuk aan de orde komen de invloed van de bijzondere context van defensie vooral betrekking heeft op militairen met uitzendervaring. Er is niet onderzocht in hoeverre deze context invloed heeft op militairen zonder uitzendervaring. Mogelijk is er een onderscheid in krijgsmachtpastoraat onder militairen met en zonder uitzendervaring en daarnaast ook in pastoraat tijdens een uitzending ten opzichte van pastoraat op de thuisbasis. Ik heb echter geen onderzoeken kunnen ontdekken waarin dit onderscheid wordt bevestigd.

Geweldsorganisatie

Defensie is een geweldsorganisatie, waarbinnen de geestelijk verzorger zich begeeft. Dit heeft implicaties voor de omstandigheden waarin het werk van de geestelijk verzorger wordt verricht en voor de onderwerpen die aan bod kunnen komen in begeleidingsgesprekken.

¹¹ “Diensten Geestelijke Verzorging”, Ministerie van Defensie, online geraadpleegd op 30 augustus 2024, <https://www.defensie.nl/onderwerpen/personeelszorg/geestelijke-verzorging>.

¹² “Regeling Geestelijk Verzorgers Defensie, artikel 5.1,” Wettenbank Overheid, online geraadpleegd op 30 augustus 2024, <https://wetten.overheid.nl/BWBR0049963/2024-07-12>.

¹³ Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp (red.), *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914* (Zoetermeer: Meinema, 2016), 9.

Bart van Dijk en Fred van Iersel benaderen geweld vanuit vier verschillende posities. Deze benaderingen geven beeld van de geweldscontext van defensie, die zijn weerslag heeft op het personeel. Allereerst is er de fenomenologisch-descriptieve benadering. Hierbij wordt in beeld gebracht wat mensen allemaal geweld noemen (agressief gedrag, verbale uitingen, lichamelijk geweld, enz.). Vooral de lichamelijke kant van geweld heeft daarbij zijn weerslag op de persoon van de militair. Als tweede wordt de conceptueel-analyserende benadering genoemd. Hierbij worden verschillende dimensies van geweld onderscheiden, zoals fysiek t.o.v. psychisch, met wapens t.o.v. zonder wapens, tijdelijk t.o.v. structureel geweld, enz. Als derde is er de causaal-verklarende benadering. Hierbij wordt gezocht naar manieren om geweld te verklaren. Deze worden o.a. gevonden in het menselijk overlevingsmechanisme, in psychologie (opgewekte agressie door frustratie bijvoorbeeld), maar ook in sociaal-politieke situaties waarbij agressie als instrument wordt ingezet. Dit laatste heeft uiteraard ook betrekking op de krijgsmacht. Als vierde en laatste positie is er de betekenis-verlenende benadering, die probeert de verschillende uiteenlopende vormen van geweld filosofisch te verklaren en te duiden. Deze benadering helpt om geweld kritisch te beschouwen en om daarmee ook kritische vragen van militairen serieus te nemen.¹⁴

Bovenstaande posities spelen ook een rol binnen de krijgsmacht als geweldsorganisatie. Niet alleen op het persoonlijk vlak van de militair, die belast is met de uitvoering van het (fysieke) geweld, maar ook op politiek vlak waar besloten wordt in welke gevallen geweld gelegitimeerd is. En ook al is geweld gelegitimeerd voor de militair, dan nog heeft het gebruik van geweld ook een morele kant. Van Dijk en Van Iersel benoemen enkele knelpunten die van toepassing zijn op de geweldsorganisatie van de krijgsmacht. Zo kan de morele integriteit en de vrijheid van geweten van de militair geschonden worden door de militaire bevelsstructuur (een voorbeeld hiervan is de situatie die zich heeft afgespeeld in Srebrenica in 1995, waar Nederlandse militairen niet mochten ingrijpen). Ook is het verwonden en doden van mensen ethisch problematisch.¹⁵

Voor de geestelijk verzorger betekent dit dat hij in de begeleidingsgesprekken die hij voert alert moet zijn op de gevolgen die deze geweldscontext op de persoon van de militair kunnen hebben. De intensiteit van deze context zal naar verwachting anders zijn wanneer de militair zich in een uitzendgebied bevindt, dan wanneer hij zich op een kazerne in Nederland bevindt. Maar ook dan kan de militair na de uitzending nog kampen met psychische, spirituele en/of morele problemen. Jan Hein Mooren beschrijft dat de individuele militair na opgedane oorlogservaringen deze ervaringen emotioneel een plek zal moeten geven. Dit geldt ook in moreel opzicht (schuldgevoelens en een beschadigd zelfbeeld kunnen hierin meespelen).¹⁶ Geestelijk verzorgers dienen volgens hem aan te sluiten bij de ervaringsverhalen van militairen (in plaats van te starten bij abstracte waarden en normen). Hierdoor ontstaat ruimte voor de militair om zich te oefenen in geestelijke en morele weerbaarheid.¹⁷ Dit aansluiten bij de ervaringsverhalen van de militairen gebeurt onder andere door de presentie van de geestelijk verzorger op de werkvloer, maar gebeurt ook in individuele gesprekken met militairen.

¹⁴ Bart van Dijk en Fred van Iersel, "De krijgsmacht als geweldsorganisatie en de vormingstaak van de geestelijke verzorging," in *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*, Pieter Vos en Fred van Iersel (red.) (Utrecht: Eburon, 2023), 66-72.

¹⁵ Ibid., 73.

¹⁶ Jan H. Mooren, "Morele competentie en morele erosie: Over moraliteit, geestelijke weerbaarheid en geestelijke verzorging," in *Naar eer en geweten: Geestelijke Verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*, René de Boer, Jan P. van Bruggen en Ger Wildering (red.) (Budel: Uitgeverij Damon, 2012), 147

¹⁷ Ibid., 154.

Religiositeit

Verder heeft men ontdekt dat in tijden van oorlog (bijvoorbeeld tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog), maar ook bij andere gevechtssituaties (zoals in Afghanistan) er onder militairen sprake is van diverse en verfijnde religieuze en spirituele gevoelens. Militairen blijken onder andere meer dan gewoonlijk behoefte te hebben aan (spiritueel gericht) pastoraat.¹⁸ Nabijheid van dood of gevaar zijn hierin bepalende factoren. Dit kan resulteren in sterke religieuze gevoelens. Geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht kunnen dan ook juist op momenten rondom de dood, bij het herdenken en bij repatriëren een rol spelen.¹⁹

Mogelijk is dit een verklaring voor het feit dat militairen tijdens uitzendingen geregeld de wekelijkse bezinningsdiensten bezoeken. Bijvoorbeeld in Afghanistan verzochten militairen zelf om bezinningsdiensten vlak voordat grote operaties werden gestart.²⁰ Dit duidt onder andere op een behoefte aan een moment van verstillig, voordat ze in actie komen. Toch is volgens krijgsmachtpredikant Ko Sent niet elke militair in de bezinningsdienst tijdens een uitzending bezig met het religieuze karakter ervan: er waren ook militairen die de wekelijkse diensten gebruikten om even aan thuis te denken en om even alleen te kunnen zijn.²¹ Dit past bij het idee dat religie in het algemeen zich deels heeft getransformeerd tot individuele spiritualiteit of zingeving.²²

Het ‘slagveld’ wordt soms ook vergeleken met een heilige ruimte: leven en dood liggen er in handen van de militair. Daarbij kunnen gevoelens van angst, ontzetting en huivering een rol gaan spelen.²³ De militair staat er continu op scherp. Dat is een van de redenen waarom in Nederland teruggekomen militairen de tijd nodig hebben om deze spanning weer af te bouwen: ze keren terug naar het ‘normale’ leven waar ze niet meer telkens alert hoeven te zijn.

Een ander voorbeeld van Sent (hoewel dit niet teruggaat op onderzoek, maar op diens eigen ervaring) onderstreept nog de sterkere behoefte aan spiritualiteit van de militair tijdens een uitzending: in Afghanistan gebeurde het namelijk meerdere malen dat militairen de geestelijk verzorger verzochten om een voertuig in te zegenen, voordat men vertrok vanaf de militaire basis. Hieraan werd door geestelijke verzorgers op verschillende manieren uiting gegeven: door het voertuig te besprenkelen met water, door de militairen te zegenen of door een gebed uit te spreken. Sent omschrijft het als een ritueel voordat de heilige ruimte werd betreden, waar leven en dood in de handen van de militair lagen.²⁴

Thuisfront

Ook de verbinding met het thuisfront vormt een belangrijke onderdeel van het werk van de geestelijk verzorger. De eerste reden daarvoor is dat de geestelijk verzorger ook voor het thuisfront van de militair beschikbaar is.²⁵ Ten tweede speelt het thuisfront een rol in hoe de militair is

¹⁸ Grace Davie, “The military chaplain: a study in ambiguity,” *International journal for the Study of the Christian Church*, no. 15:1 (2015): 42, <https://doi.org/10.1080/1474225X.2014.998581>.

¹⁹ Ibid., 43.

²⁰ Ko Sent, “Een veilige plek: geestelijk verzorgers in Afghanistan,” in *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914*, Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp (red.) (Zoetermeer: Meinema, 2016), 167.

²¹ Ibid., 168.

²² Paul Heelas, Linda Woodhead e.a., *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality* (Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell Publishers, 2005).

²³ Ko Sent, “Een veilige plek,” 169.

²⁴ Ibid.

²⁵ “Protestantse Geestelijke Verzorging,” Ministerie van Defensie, online geraadpleegd op 06 september 2024, <https://www.dgv.nl/denominaties/protestantse-geestelijke-verzorging/pgv>.

gevormd als persoon. Tijdens uitzend- of opleidingsconferenties wordt daarom met regelmaat aandacht besteed aan de betekenis van het thuisfront voor bijvoorbeeld de aangeleerde normen en waarden van de militair.²⁶ Ten derde is de fysieke afstand tussen het thuisfront en de militair van invloed. Zo kan er tijdens een uitzending vanuit het thuisfront een bericht komen van overlijden of ernstige ziekte. Repatriëring naar huis kan in een dergelijke situatie meestal geregeld worden, maar soms kiezen militairen ook om in het uitzendgebied te blijven. Dit laatste schetst gelijk het dilemma waarin de militair in zo'n geval verkeert: aanwezig zijn bij het thuisfront vanwege een heftig voorval, of aanwezig blijven bij de 'maten' in het uitzendgebied om daar de opgedragen taak te voltooien. De geestelijk verzorger kan hierbij voorzien in manieren om bij de situatie stil te staan en helpen de morele argumenten voor en tegen een beslissing te verhelderen.²⁷ Ook in bezinningsdiensten tijdens een oefening of uitzending speelt de aandacht voor het thuisfront een rol. Zo is er voor militairen vaak gelegenheid om een kaarsje aan te steken voor hun naasten.

Een geestelijk verzorger bij de krijgsmacht zal dus in de begeleidingsgesprekken vermoedelijk ook het thema 'thuis' met regelmaat voorbij horen komen. Problemen in de relationele sfeer, mantelzorg voor naasten en dergelijke hebben bovendien effect op het persoonlijk welbevinden van de militair. Daarbij speelt mee dat de werkzaamheden van de militair ervoor kunnen zorgen dat hij of zij soms weken- of maandenlang van huis is. En al spelen er geen bijzonderheden zoals ernstige ziekte of overlijden, toch kan het lang van huis zijn voor de nodige ontwrichting zorgen. Soms wordt tijdens langere missies het thuisfront van de hele eenheid ingevlogen of krijgen militairen de gelegenheid om even naar huis te gaan (bijvoorbeeld tijdens een wereldreis, zoals de Zr.Ms. (Zijner Majesteits) Tromp uitvoerde in 2024).²⁸ Maar ook dan is goede begeleiding wenselijk om het korte weerzien met het thuisfront goed voor te bereiden en verwachtingen te managen. De geestelijk verzorger staat hierin dichtbij de militair, omdat de eerstgenoemde zelf ook te maken heeft met een thuisfront op afstand.

Redenen om contact te hebben met een geestelijk verzorger

Voor militairen zijn er uiteenlopende redenen om contact te hebben met een geestelijk verzorger. Tijdens de nuldelijns aanwezigheid op de werkvloer (presentiepastoraat) kan de geestelijk verzorger contact hebben met elke militair die hij ontmoet, simpelweg doordat hij zich op de werkvloer van de militair begeeft.²⁹ In zo'n contact kan aanleiding ontstaan om een een-op-een gesprek te voeren met een militair. Daarbij zullen militairen die meer dan gemiddeld psychische problemen ervaren, suïcidale gedachten hebben of het lastig vinden hun leven betekenis te geven mogelijk eerder contact zoeken met een geestelijk verzorger, zoals een *scoping review* liet zien. Verder liet deze studie zien dat andere redenen om contact te zoeken met een geestelijk verzorger

²⁶ Bart van Dijk, "Uitzendconferenties als bijdrage aan morele vorming van militairen," in *Naar eer en geweten: Geestelijke Verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*, René de Boer, Jan P. van Bruggen en Ger Wildering (red.) (Budel: Uitgeverij Damon, 2012), 334.

²⁷ Ko Sent, "Een veilige plek," 164.

Jan Peter van Bruggen, "De persoonlijke verantwoordelijkheid van uitgezonden militairen," in *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*, Pieter Vos en Fred van Iersel (red.) (Utrecht: Eburon, 2023), 66-72.

²⁸ "Waarom vaart een Nederlands marineschip de wereld over?" Ministerie van Buitenlandse Zaken, online geraadpleegd op 06 september 2024, <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/het-werk-van-bz-in-de-praktijk/weblogs/2024/zrms-tromp>.

²⁹ Zie bijvoorbeeld: Kevin Adams, "Defining and Operationalizing Chaplain Presence: A Review," *Journal of Religion and Health* 58, (2019): 1246-58, <https://doi.org/10.1007/s10943-018-00746-x>.

onder andere waren: gevechtservaringen, depressie, angstklachten en PTSS (posttraumatische stressstoornis).³⁰

Uit onderzoek onder Australische militairen komt naar voren dat vertrouwen, relatie en vertrouwelijkheid drie belangrijke factoren zijn voor het zoeken van contact met een geestelijk verzorger. Vertrouwen en relatie ontstaan door het luisterend oor, zonder oordeel. Militairen waarderen hierbij de positieve en niet-moraliserende houding van de geestelijk verzorger. Vertrouwelijkheid gaat over de betrouwbaarheid van de geestelijk verzorger in het uitvoeren van haar werk. Dit wordt gevoed door proactieve betrokkenheid van de geestelijk verzorger en de gedeelde ervaring van het militaire bestaan. Drempels voor het contact worden opgeworpen als geestelijk verzorgers niet proactief aanwezig zijn, als ze clichématige antwoorden geven, desinteresse tonen, bekeringsdrang hebben, schuine moppen vertellen of alcohol aanbieden.³¹ Gemeten effecten van de geestelijke verzorging onder Australische militairen zijn dat er een vermindering is in trauma-gerelateerde symptomen (35-55 procent) en een verbetering van groei na een trauma. De spirituele en pastorale zorg van de geestelijk verzorger heeft een langdurig en positief effect op het welbevinden van het militair personeel.³² Hoewel dit onderzoek in Australië is verricht, zou het goed kunnen dat verschillende van de bevindingen ook van toepassing zijn op de situatie in Nederland. Of dat daadwerkelijk zo is, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

Werkzaamheden

Verschillende aspecten van het werk van de geestelijk verzorger zijn hierboven al aan bod gekomen. Volgens Boon, Hoffenaar en Veltkamp splitst het werk zich hoofdzakelijk uit in drie onderdelen: (1) het vormingswerk. Dit richt zich vooral op de morele vorming van militairen en de bewustwording van de impact van het werk dat zij verrichten in een geweldsorganisatie. (2) Het ‘verzorgen’. Hieraan geeft de geestelijk verzorger onder andere vorm doormiddel van de zogenaamde ‘nuldlijns aanwezigheid’ op de werkvloer. Hieruit kunnen een-op-een begeleidingsgesprekken met militairen ontstaan. Aan de andere kant kunnen militairen ook zelf aankloppen voor een gesprek met een geestelijk verzorger of worden zij doorverwezen door hun commandant of leidinggevende. (3) Het vieren. Dit onderdeel uit zich in het vormgeven van bezinningsmomenten en -diensten tijdens oefeningen en uitzendingen.³³ Bernts, Ganzevoort, Leget en Wojtkowiak hebben de werkzaamheden iets verder uitgesplitst naar (a) presentie, (b) verzorging en begeleiding, (c) vorming en voorlichting, (d) (on)gevraagde advisering aan commandanten, (e) overhead en deskundigheidsbevordering en (f) vieringen en bijeenkomsten.³⁴ In mijn onderzoek richt ik me op de taak van het verzorgen: het pastoraal begeleiden van de militair in de een-op-een begeleidingsgesprekken. Uiteraard klinken op de achtergrond altijd de andere werkzaamheden en taken mee.

In 2016 is onderzoek gedaan naar de verdeling van de werkzaamheden onder geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht. 39 procent van de geestelijk verzorgers voert dagelijks begeleidingsgesprekken met militairen, 49 procent voert deze enkele keren per week, 10 procent enkele keren per maand

³⁰ Mark D. Layson, Katie T. Leach, Lindsay B. Carey, Megan C. Best, “Factors Influencing Military Personnel Utilizing Chaplains: A Literature Scoping Review,” *Journal of Religion and Health* 61, (2022): 1155-82, <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01477-2>, 1168.

³¹ Ibid., 1168-70.

³² Ibid., 1172.

³³ Boon e.a., *Met het woord onder de wapenen*, 10

³⁴ Bernts e.a., *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging*, 9.

en de overige 2 procent incidenteel.³⁵ Hieruit is op te maken dat bijna 90 procent van de geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht in ieder geval meerdere keren per week begeleidingsgesprekken voert met militairen. Aan present zijn op de werkvloer besteed de geestelijk verzorger het grootste deel van zijn/haar werktijd (31 procent), direct gevolgd door de pastorale begeleiding van militairen (25 procent).³⁶ Daarmee is de pastorale begeleiding het tweede grootste onderdeel van het werk van de geestelijk verzorger bij de krijgsmacht. In de periode dat het onderzoek werd uitgevoerd, had 24 procent van de militairen contact met een geestelijk verzorger.³⁷ Hierbij laat ik een verdere onderverdeling per krijgsmachtdeel buiten beschouwing: deze is te vinden in het eerdergenoemde onderzoek.³⁸

2.1.2 De rol van levensbeschouwing in een postmoderne context

Voor de krijgsmachtpredikant geldt dat zij is gezonden vanuit een kerkelijke instantie. De zending vindt haar oorsprong aan het einde van de 19^e eeuw, toen kerken zich steeds meer gingen bezighouden met de geestelijke zorg van de militair zelf, onder andere door de stichting van verenigingen en tehuizen waar militairen terecht konden voor geestelijke zorg.³⁹ Pas rond de Eerste Wereldoorlog kwamen de eerste ‘veldpredikers’ in dienst van defensie. Hun taak was echter niet duidelijk omschreven. Hierdoor werd er op uiteenlopende manieren aandacht besteed aan de ‘zielzorg’ voor de militair. Langzamerhand groeide deze aandacht van de kerk voor de militair uit naar de aandacht voor de persoon achter de militair.⁴⁰ Dit vinden we nog steeds terug in de opdracht voor de geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht: ‘mensen helpen mens te blijven’.

Aan elke militaire eenheid wordt een geestelijke verzorger verbonden. Dit kan uit de protestantse, katholieke, humanistische of boeddhistische traditie zijn (de overige kleine denominaties zijn niet aan een eenheid verbonden). Hoewel een militair de mogelijkheid heeft om een gesprek aan te vragen met een geestelijk verzorger van een specifieke traditie, zal hij in eerste instantie in contact komen met de geestelijk verzorger die met zijn eenheid is verbonden. Ook bij krijgsmachten van andere landen is dit het geval.⁴¹

Levensbeschouwelijke achtergrond

De geestelijk verzorger bij de krijgsmacht voert dus begeleidingsgesprekken met militairen met breed uiteenlopende achtergronden, passend bij de postmoderne, westerse context. In 2016 voelde 46 procent van de militairen zich niet verbonden met een religie of levensbeschouwing. 19 Procent gaf aan zich verbonden te voelen met de protestantse traditie, eveneens 19 procent met de katholieke traditie, 9 procent met de humanistische traditie, 7 procent met de islamitische traditie en 1 procent met overige stromingen.⁴² De militairen is toen ook gevraagd in hoeverre zij belang hechten aan een geestelijk verzorger van een bepaalde religieuze stroming. 52 procent gaf

³⁵ Bernts e.a., *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging*, 10.

³⁶ Ibid., 11.

³⁷ Ibid., 20

³⁸ Ibid.

³⁹ David Claus, “Variis modis bene fit: Op verschillende wijzen kan het goed gebeuren,” in *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914*, Els Boon, Jan Hoffenaar, Wilco Veltkamp (red.) (Zoetermeer: Meinema, 2016), 18.

⁴⁰ Ibid., 31.

⁴¹ Layson e.a., “Factors Influencing Military Personnel,” 1167.

⁴² Bernts e.a., *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging*, 33.

aan geen voorkeur te hebben, de overige 48 procent had wel een voorkeur. Hierbinnen gaf 16 procent de voorkeur aan een krijgsmachtpredikant, 15 procent aan een aalmoezenier, 13 procent aan een humanistisch raadsman en 4 procent aan de overige stromingen. De meeste voorkeuren zijn logischerwijs gebaseerd op de religieuze achtergrond van de militair zelf. Bij protestantse militairen is deze voorkeur het meest aanwezig: 77 procent van hen geeft aan de voorkeur te hebben voor een krijgsmachtpredikant.⁴³

Uit het eerdergenoemd onderzoek onder Australische militairen bleek dat hun religiositeit en spiritualiteit 'enigszins' invloed had op het doen van een beroep op een geestelijk verzorger. Ook daar speelde een lichte voorkeur mee voor een geestelijk verzorger van de eigen geloofsrichting, maar spraken militairen ook geregeld geestelijk verzorgers van een andere geloofsrichting. Een mogelijk verklaring die het onderzoek gaf is dat de geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht een meer open houding hebben naar mensen met een andere levensbeschouwelijke achtergrond dan dat bijvoorbeeld predikanten of pastoors die aan een kerkelijke gemeente of parochie zijn verbonden.⁴⁴ De vraag is echter in hoeverre dit ook in de Nederlandse context geldt, waarin persoonlijke (geloofs)vrijheid een belangrijke waarde is en tolerantie al van jongs af aan wordt onderwezen. Daarom kan ik me voorstellen dat een vergelijkbaar onderzoek in Nederland een ander beeld op zou leveren. Het is de *corebusiness* van de geestelijk verzorger bij de krijgsmacht om present te zijn, waarbij een open luisterhouding de basis vormt en de ander het vertrekpunt is. Hierin kunnen wel verschillen zichtbaar worden met bijvoorbeeld de gemeentepredikant, die meer gewend is om pastoraat vanuit het oogpunt van geloof te benaderen.

Uit bovenstaande blijkt dat er zowel binnen de militaire populatie als binnen de geestelijk verzorgers een brede diversiteit bestaat. De geestelijk verzorger heeft dan ook niet alleen te maken met de eigen traditie, maar diens werk richt zich op een bredere doelgroep. Er wordt van de geestelijk verzorger verwacht om er voor alle militairen te zijn, ongeacht hun achtergrond. Militairen weten zich daarbij steeds minder verbonden met een godsdienstige levensbeschouwing. Geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht geven zelf aan dat deze aansluiting bij militairen met een andere levensbeschouwelijke achtergrond voor het overgrote deel goed gaat.⁴⁵ Dat past bij het gegeven dat spirituele (inclusief pastorale) zorg in toenemende mate een interlevensbeschouwelijk karakter heeft.⁴⁶ Daarnaast is het werk en de persoon van de militair het belangrijkste uitgangspunt, niet de achtergrond van de geestelijk verzorger. Liefbroer e.a. stellen in lijn hiermee dat de pastorant als vertrekpunt genomen moet worden in de interreligieuze gespreksvoering en pastorale begeleiding.⁴⁷ Hierdoor vallen de traditionele (religieuze) kaders soms weg, en daarmee ook traditionele religieuze vormen zoals kerkelijke rituelen en sacramenten. De identiteit van de geestelijk verzorger is echter wel een belangrijk ijkpunt. Voortdurende reflectie en bezinning op de eigen bronnen is daarom van belang.⁴⁸ Deze identiteit draagt de krijgsmachtpredikant bij zich als ambtsdrager en gezondene vanuit de kerk. Zo representeert hij de christelijke traditie, door bijvoorbeeld in het werk te putten uit christelijke bronnen. Het beroepsprofiel voor de krijgsmachtpredikant verwoordt dit o.a. als volgt: 'Uiteindelijk zijn het werk en de houding van de predikant-geestelijk verzorger een afspiegeling van

⁴³ Bernts e.a., *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging*, 34.

⁴⁴ Layson e.a., "Factors Influencing Military Personnel," 1167-1168.

⁴⁵ Bernts e.a., *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging*, 37.

⁴⁶ Anke I. Liefbroer, Erik Olsman, Ruud Ganzevoort, Faridi S. van Etten-Jamaludin, "Interfaith Spiritual Care: A Systematic Review," in *Journal of Religion and Health* 56, (2017): 1776-93, <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0369-1>.

⁴⁷ Liefbroer e.a., "Interfaith Spiritual Care," 1776-93.

⁴⁸ Bernts e.a., *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging*, 38.

de liefde van God en van Christus in de verrassende creativiteit van de Geest voor de mens en de wereld.⁴⁹ Van de krijgsmachtpredikant wordt verwacht dat zij deze basis inzet om de militair te helpen mens te blijven.⁵⁰

In het tweede deel van dit onderzoek zal blijken in hoeverre krijgsmachtpredikanten zelf ook hun levensbeschouwelijke identiteit verbinden met de begeleidingsgesprekken.

2.2 De rol van hoop in protestantse geestelijke verzorging

Deelvraag: Wat is er bekend over hoop in de context van geestelijke verzorging, in het bijzonder in de context van krijgsmachtpastoraat?

Over het thema hoop in de context van spirituele zorg is veel gepubliceerd. Belangrijk aandachtspunt is hierbij dat veel studies over hoop betrekking hebben op pastoraat en spirituele zorg binnen de gezondheidszorg. Over hoop in de context van krijgsmachtpastoraat heb ik geen wetenschappelijke studies kunnen vinden. Wel is er in 2021 een jaarschrift verschenen over het thema hoop. Ondanks dat de publicaties over de gezondheidszorg een andere context omvatten dan de context van defensie, kan er vanuit deze onderzoeken wel een beeld worden geschetst van wat hoop is. Hieronder geef ik hierover enkele bevindingen weer. Het zal in het empirisch deel van dit onderzoek moeten blijken of deze bevindingen ook van toepassing zijn op de militaire context.

2.2.1 Hoop in de context van de gezondheidszorg

In de gezondheidszorg is hoop een begrip met verschillende betekenissen. Onderzoeken hierover hebben zowel betrekking op het werk van geestelijk verzorgers als andere professionals in de gezondheidszorg (bijvoorbeeld artsen en verpleegkundig personeel). Vanuit deze onderzoeken komen verschillende zaken naar voren rondom het begrip hoop.

Verschillende dimensies van hoop

Neil Pembroke omschrijft het begrip hoop als volgt: *'hope is an expectancy of good in the future'*.⁵¹ Juist wanneer iemand zich in een ingewikkelde situatie bevindt, wordt hoop belangrijk. Hoop roept dan de kracht op om je niet mee te laten sleuren de diepte in, maar om je vast te houden aan een 'toekomstig positief gevoel' en je hiervoor in te zetten, aldus Pembroke.⁵² Hij onderscheidt daarbij drie centrale kenmerken van hoop. Allereerst wordt hoop geassocieerd met een ervaring van ellende: iemand hoopt op een betere toekomst als hij met een tegenvaller te maken krijgt. Vaak is dit als die persoon zich als het ware in een 'schaduwland' bevindt, een vorm van gevangen zijn door ziekte, verlies, depressie of falen. Het tweede element dat Pembroke omschrijft is de wens en het verlangen. De mens kan worden gezien als een 'wensend en verlangend wezen'. Als er geen wens of verlangen meer is, dan is er ook geen hoop meer. Wat overblijft is apathie en/of hopeloosheid. Als laatste kenmerk van hoop wordt genoemd dat hoop zowel gevoel als cognitie

⁴⁹ Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging, *Een beroepsprofiel voor de PGV bij de krijgsmacht*, (Den Haag, 2023), 14.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Neil Pembroke, *Foundations of Pastoral Counselling: Integrating Philosophy, Theology and Psychotherapy* (London, SCM Press, 2017), 209.

⁵² Ibid.

omvat. Het begrip ligt dicht bij het gevoel dat past bij geloof en geloven. Hoop kan gezien worden als een vorm van intuïtie en gevoel, maar ook van een verwachting van een betere situatie.⁵³

Ook Erik Olsman onderscheidt in een review studie verschillende dimensies van hoop. In de studie komt het verschil naar voren tussen enerzijds het ‘doen’ van hoop (het proces van hopen op iets in de toekomst) en anderzijds het wezen van hoop (een vorm van leven met hoop). Deze beide dimensies worden verwoord in globaal drie vormen van hoop, die overeenkomsten vertonen met Pembroke. Allereerst is er hoop als verwachting van iets positiefs in de toekomst, ten tweede hoop als veerkracht om met pijn en moeite om te gaan en ten derde hoop als een verlangen naar iets betekenisvol in het dagelijks leven, zoals verlangen naar herstel.

Bevorderende factoren voor hoop (in dezelfde studie) zijn onder andere inspirerende relaties, zoals met naasten en personen die zich in een vergelijkbare (soms zware) situatie bevinden. Maar ook positieve verhalen, positieve karaktereigenschappen en het toepassen van spiritualiteit dragen positief bij aan het ontstaan van hoop. Negatieve effecten op hoop hebben bijvoorbeeld verliezen van gezondheid, personen of controle.⁵⁴ In de gezondheidszorg kan hoop inspiratie zijn om te veranderen en een nieuwe manier van leven te ontwikkelen. Een voorbeeld hiervan is dat cliënten ontdekken dat hun leven het waard is om te leven, en door deze ontdekking nieuwe levenskracht ontvangen. Daarnaast zijn anderen als bron van hoop heel belangrijk. Hoop is ook een bepalende motivatie voor keuzes die worden gemaakt om wel of niet een behandeling te ondergaan.⁵⁵

In de gezondheidszorg is het van belang hier aandacht voor te hebben. In de afgelopen 20 jaar is al een sterkere aandacht ontstaan voor holistische zorg: in de behandeling van de patiënt wordt niet meer alleen aandacht besteed aan het fysieke domein, maar ook aan het psychische en sociale domein. Verschillende wetenschappers benoemen het belang om hiernaast ook het spirituele en existentiële domein mee te nemen, en als zorgverlener (maatschappelijk werker, verpleegkundige, arts, etc.) bijvoorbeeld te vragen naar hoe iemand betekenis geeft aan het leven en wat iemand hoop geeft.⁵⁶ Het gevolg hiervan is een erkenning van en het zien van de persoon achter de cliënt. Mogelijk kan deze benadering ook handvatten bieden voor (onder)officieren in het leidinggeven aan hun manschappen en hen helpen oog te hebben voor het spiritueel welbevinden van hun lager geplaatste militairen.

De ellende van de realiteit

In de context van de gezondheidszorg wordt het spanningsveld tussen hoop en realiteit duidelijk zichtbaar. Enerzijds is het voor een cliënt van belang om hoopvol te zijn, zelfs als de situatie niet hoopvol is, anderzijds wordt van een arts ook verwacht dat hij realistisch en eerlijk is. Begripvolle en empathische omgang van de arts met de cliënt voedt de hoop. Olsman omschrijft dit spanningsveld als een verschil tussen een realistisch en functioneel perspectief op hoop: de

⁵³ Pembroke, *Foundations of Pastoral Counselling*, 211.

⁵⁴ Erik Olsman, “Hope in Health Care: A Synthesis of Review Studies,” in *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, Steven C. van den Heuvel (red.) (Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2020), 199-200.

⁵⁵ Ibid., 201.

⁵⁶ Anke I. Liefbroer, R. Ruud Ganzevoort en Erik Olsman, “Addressing the spiritual domain in a plural society: what is the best mode of integrating spiritual care into healthcare?” in *Mental Health, Religion & Culture* 22, no. 3 (2019): 244-260, <https://doi.org/10.1080/13674676.2019.1590806>.

basis voor de hoop van de cliënt moet realistisch zijn, en tegelijkertijd is hoop heel functioneel voor de cliënt om met diens aandoening of situatie om te gaan.⁵⁷

Hoop en realisme kunnen niet altijd hand in hand gaan. Het is de vraag of realisme hoop kan laten veranderen in wanhoop. Of vraagt realisme juist om hoop? Een functie van hoop is namelijk dat het dient als copingstrategie voor het omgaan met de pijn van het leven. David Elliot stelt dat hoop het perspectief verandert op lijden, moedeloosheid, onrecht, tragedie en dood. Hij stelt hierbij dat hoop meer is dan alleen een (tijdelijk) gevoel of gemoedstoestand, het is ook waarde en daarmee een veerkrachtig fenomeen. Hoop kan dus veranderen in wanhoop, maar kan ook weer terugkeren tot hoop.⁵⁸

De palliatieve zorg is een van de afdelingen in de gezondheidszorg waar hoop en werkelijkheid in schril contrast met elkaar kunnen staan. Toch blijkt uit onderzoek dat juist hoop een belangrijk onderwerp is in de laatste levensfase. Het helpt cliënten namelijk bij het omgaan met hun situatie (*coping*). Ook motiveert het zorgverleners om goede zorg te verlenen.⁵⁹ De geestelijke verzorgers in Olsmans studie omschrijven het begrip hoop als een weg: omdat de situatie steeds verandert gebeurt er ook iets met de hoop. De inhoud van de hoop verandert, waarbij hoop telkens wordt afgewisseld door wanhoop en overgave (en bij dit laatste begrip kan ook aan overgave aan God gedacht worden). Deze elementen hebben een uitwerking op de hoop van de cliënt, ze vormen de route die hierin wordt afgelegd. Zelfreflectie is hierbij een belangrijk onderdeel, waarbij cliënten op een nieuwe manier over zichzelf en de situatie gaan denken. Ze leren op een andere manier om met zichzelf en de situatie om te gaan.⁶⁰

Anthony Scioli schetst een vergelijkbaar beeld, en benoemt dat hoop zonder ontkenning van een situatie het meest vruchtbaar is.⁶¹ Verder onderscheidt Scioli ultieme hoop en fundamentele hoop. Ultieme hoop omvat hoop als werkwoord, het proces van hopen. Fundamentele hoop omvat hoop als zelfstandig naamwoord, als gegeven.⁶² Deze twee vormen van hoop zien we ook terugkomen in de eerder genoemde reviewstudie van Olsman.⁶³ Een onderzoek onder longkankercliënten schetst echter een ander beeld over ontkenning dan dat Scioli doet. Uit het onderzoek blijkt namelijk dat een ‘matige ontkenning’ van de situatie resulteert in een beter functioneren in het gezin en beter functioneren bij sociale activiteiten. Ook ervaren deze cliënten een hogere kwaliteit van leven.⁶⁴ Het zal moeten blijken in hoeverre het erkennen of ontkennen van de realiteit van invloed is in de begeleidingsgesprekken die met militairen worden gevoerd.

⁵⁷ Olsman, “Hope in Health Care,” 202.

⁵⁸ David Elliot, “Hope in Theology,” in *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, Steven C. van den Heuvel (red.) (Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2020), 118-119.

⁵⁹ Erik Olsman, “Witnesses of hope in times of despair: chaplains in palliative care. A qualitative study,” in *Journal of Health Care Chaplaincy* 28, no. 1 (2022): 29-40, <https://doi.org/10.1080/08854726.2020.1727602>.

⁶⁰ Ibid., 32-33.

⁶¹ Anthony Scioli, “The Psychology of Hope: A Diagnostic and Prescriptive Account,” in *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, Steven C. van den Heuvel (red.) (Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2020), 147.

⁶² Scioli, “The Psychology of Hope,” 147.

⁶³ Olsman, “Hope in Health Care,” 199-200.

⁶⁴ Tineke Vos, Hein Putter, Hans van Houwelingen en Hanneke de Haes, “De voor- en nadelen van ontkenning bij longkanker,” in *Huisarts en Wetenschap*, no. 11 (2011): 602-606. <https://www.henw.org/artikelen/de-voor-en-nadelen-van-ontkenning-bij-longkanker>.

Pastoraat

Tot nu toe ging het vooral over hoop in geestelijke verzorging, waarbij geestelijk verzorgers diverse levensbeschouwelijke achtergronden (kunnen) hebben. Vanaf nu richt ik mij op pastoraat, waarbij de geestelijk verzorger een christelijke, of nog preciezer: een protestantse achtergrond heeft. Ruard Ganzevoort en Jan Visser onderscheiden vier pastorale methodieken, te weten het getuige zijn (vanuit de geloofstraditie), helper zijn (therapeutisch en systemisch gericht), metgezel zijn (doormiddel van presentie) en het zijn van een gids of tolk (onder andere door middel van aandacht voor het narratief).⁶⁵ Als ik vanuit deze pastorale modellen en methodieken kijk, zie ik in de eerdergenoemde onderzoeken vooral de rol van helper naar voren komen, en dan vooral in functionele zin: hoop die helpt om (goed) te functioneren. Verder komen vooral metgezel en getuige aan bod.

Pembroke stelt dat getuigen en de gemeenschap een rol spelen bij optimisme en hoop. Dit past bij het punt dat ik hierboven al noemde uit de reviewstudie van Olsman,⁶⁶ waarin naar voren kwam dat inspirerende contacten met naasten en met personen in een vergelijkbare situatie helpend zijn om hoop te doen groeien. Getuige wordt hier eveneens verbonden met metgezel: getuige zijn van de wanhoop van de ander. In een ander onderzoek van Olsman komt ook de rol van getuige aan bod, waarbij de geestelijk verzorger deze rol op zich kan nemen door getuige te zijn van het lijden van de ander. Dit gebeurt door meelevend aanwezig te zijn, lijden te herkennen en te laten zien dat de wereld ook anders kan zijn. Van de getuige wordt verwacht dat zij ook de moed heeft om andere zorgverleners aan te spreken als het hen niet lukt om de eigen wanhoop en sterfelijkheid onder ogen te zien.⁶⁷ Ik ben echter van mening dat een geestelijk verzorger hierbij grote voorzichtigheid moet betrachten, om moralisme te voorkomen.

Getuigen spelen dus een belangrijk rol, omdat zij iemands (ellendige) situatie van dichtbij meemaken en meebeleven. Pembroke noemt daarbij dat de gemeenschap een belangrijke verantwoordelijkheid heeft voor het ontstaan van hoop: hierin vindt men namelijk het kunnen rekenen op anderen, het betekenisvol zijn voor anderen en het nabij zijn met de ander die in de ellende zit. Deze factoren hebben een positieve uitwerking op hoop.⁶⁸ Dit werpt ook een ander licht op het begrip hoop als 'daad', namelijk niet alleen als iets dat het individu zelf bewerkstelligt, maar waarbij ook de gemeenschap en de ander (als getuige) een rol speelt. Die ander kan een geestelijk verzorger zijn, maar ook een zorgverlener of een goede vriend of kennis. Ook een (geloofs)gemeenschap kan een belangrijke rol vervullen in het vinden van hoop, door het lijden van de ander actief mee te maken en door te getuigen van hoop.

De rol van de (geloofs)gemeenschap kunnen we breder trekken naar de rol van de samenleving als geheel, iets wat in de voorgenoemde studies niet aan de orde kwam. Die studies zijn namelijk vooral gericht op de individuele positie van de cliënt en eventuele naasten, en laten daarmee de rol van hoop vanuit de maatschappij buiten beschouwing. Hiermee dreigt ook de rol van christelijke theologie te worden beperkt tot het individuele. Jürgen Moltmann benoemt het feit dat ten tijde van zijn publicatie de verregaande individualisering een groot effect heeft op hoe mensen samenleven. Daarmee is religie verschoven naar een private positie, waar deze voorheen (publiekelijk) het hoogste doel van de samenleving vertegenwoordigde.⁶⁹ De samenleving laat

⁶⁵ Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal* (Utrecht: Meinema, 2018).

⁶⁶ Olsman, "Hope in Health Care," 199-200.

⁶⁷ Olsman, "Witnesses of hope in times of despair," 36.

⁶⁸ Pembroke, *Foundations of Pastoral Counselling*, 217-218.

⁶⁹ Jürgen Moltmann, *Theology of hope: on the ground and the implications of a Christian eschatology*, trans. James W. Leitch (London: SCM, 1967), 294-295.

hiermee in zijn ogen een belangrijke rol liggen in het zich richten op een nieuwe werkelijkheid, waarbij het christendom een verwachting vertegenwoordigt van het komende koninkrijk van God (in de vorm van de verwachting van een eschatologische vervulling van gerechtigheid, leven en menselijkheid).⁷⁰ Stefan Paas ziet het als doel voor de samenleving om priester te worden, meer dan om 'christen' te worden. Dit uit zich in 'een gemeenschap van recht, liefde en verzoening.' Daarbij is het van belang om mensen met elkaar te verbinden.⁷¹ Opbloeiende hoop kan een gevolg zijn van deze verbindingen tussen mensen. Hierbij is het echter wel nodig dat deze verbinding gestoeld is op het goede. Een gezamenlijke hoop op bijvoorbeeld de dood van de (militaire) vijand zou in een dergelijke visie logischerwijs een moreel verwerpelijke vorm van hoop zijn.

Gevraagd naar de bijdrage van de geestelijk verzorger met betrekking tot hoop (in een kwalitatieve studie over palliatieve zorg), bleken deze huiverig te zijn voor het 'aanbieden' van hoop aan de cliënt. Ook de eigen religieuze achtergrond van de geestelijk verzorger brachten zij niet snel in. De geïnterviewde geestelijk verzorgers kozen liever voor het zijn van een getuige van de hoop en wanhoop van de cliënt. Juist daarin school een belangrijke bron van hoop.⁷² Deze vorm van getuige zijn lijkt anders dan wat Ganzevoort en Visser als getuige beschrijven, omdat de rol van kerygmatisch pastoraat niet op de voorgrond staat bij deze geestelijk verzorgers. Deze en eerdergenoemde studies lijken toch vooral de rol van metgezel te veronderstellen, waarbij presentie een belangrijk verbinding met hoop heeft. Dat lijkt ook overeen te komen met het present zijn en de nuldelijns aanwezigheid van de geestelijk verzorger bij de krijgsmacht. Verder includeerde de genoemde studie geestelijk verzorgers met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden. In het volgende deel zal moeten blijken of geïnterviewde krijgsmachtspredikanten dit ook zo zien.

Het present zijn bleek dus een belangrijke bron van hoop voor de ander. Ook was het present zijn hoopvol voor de geestelijk verzorgers zelf, waarbij deze ook hun eigen hoop, wanhoop en sterfelijkheid onder ogen moesten zien. Door deze specifieke vorm van pastoraat kan de protestants geestelijk verzorger getuige zijn van de ander en zo bijdragen aan het ontstaan van hoop. Zij stelt vragen naar wat de situatie voor de ander betekent. Hierin wordt de cliënt erkend en herkend.⁷³

2.2.2 Hoop in de context van krijgsmachtspastoraat

Over hoop in de context van krijgsmachtspastoraat verscheen in 2021 een jaarschrift van de Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging.⁷⁴ Hierin verwoordden verschillende krijgsmachtspredikanten hun ervaringen met hoop in de context van de krijgsmacht. De verhalen in de bundel zijn voornamelijk persoonlijke verhalen. Ik noem hierbij de 'coronatijd' waarin deze bundel verscheen: een moment waarop onzekerheid over de toekomst een grote rol speelde in veel mensenlevens. De ervaringen en verhalen over hoop in deze bundel hebben dan ook deels te maken met bijvoorbeeld militaire inzet rondom het bestrijden van het coronavirus en wat dit deed met hoop. Een eenduidige omschrijving van het begrip hoop binnen de context van defensie komt hierin echter niet duidelijk naar voren.

⁷⁰ Moltmann, *Theology of hope*, 308-311.

⁷¹ Stefan Paas, *Vrede op aarde: heil en redding in deze tijd* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023), 400-401

⁷² Olsman, "Witnesses of hope in times of despair," 33-34.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging, *Mensen helpen mens te blijven: hoop* (Den Haag, 2021).

Toch geef ik hierbij een korte weergave van wat in deze bundel over hoop naar voren kwam. In meerdere verhalen komt het present zijn voor de ander, het delen van elkaars verhaal en van elkaars leven aan bod.⁷⁵ Een predikant ziet hoop als de onzichtbare bron waaruit hij put om de verhalen van de militair aan te kunnen horen, loyaal te zijn en in de ontmoeting hoop te ontdekken. Sommigen benoemden hierbij expliciet de christelijke basis.⁷⁶ Verschillende verhalen in de bundel bevestigen verder de kracht van het aangaan van relaties en het investeren in de militairen, niet alleen om voor de ander een bron van hoop te zijn, maar juist ook als hoopvolle kracht voor de predikant zelf. Hoop is daarmee ook een wederzijdse beweging: het is aanstekelijk. Een predikant noemde in de bundel het woord 'kameraadschap' als hoopgevend: er voor elkaar zijn, tot in de meest ultieme vorm waarbij militairen zelfs hun leven voor de ander over hebben.⁷⁷

⁷⁵ Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging, *Mensen helpen mens te blijven*, 12, 20.

⁷⁶ Ibid., 26, 30.

⁷⁷ Ibid., 38, 50.

3. Empirisch deel

In het empirisch deel beantwoord ik de derde, vierde en vijfde deelvraag op basis van de informatie uit de interviews. In de interviews kwam de militaire context verschillende keren aan bod, zonder dat ik daar expliciet naar vroeg. In de appendix heb ik dat kort uitgewerkt. In ieder geval kwam naar voren dat de militaire context invloed heeft op hoe militairen in het leven staan en daarmee ook op de gespreksonderwerpen in de begeleidingsgesprekken.

3.1 Beschrijvingen van hoop in de begeleidingsgesprekken

Deelvraag: Hoe beschrijft de krijgsmachtpredikant hoop in de begeleidingsgesprekken?

Bij het analyseren van de interviews kwamen de volgende beschrijvingen van hoop naar voren: perspectief, beweging, ruimte, verlangen, kracht en licht. In vergelijking met de andere begrippen gebruikten predikanten vaak het begrip perspectief. De begrippen werk ik hieronder verder uit.

Perspectief

Hoop en perspectief werden in de interviews veelvuldig met elkaar verbonden. Dat was volgens de respondenten waar militairen vaak behoefte aan hadden als ze langskwamen voor een begeleidingsgesprek: nieuwe kracht of een nieuw perspectief, zodat ze daarna weer verder konden (R5-86).⁷⁸ Perspectief heeft onder andere te maken met andere mogelijkheden die er in het leven ontstaan. Het zichtbaar worden van die mogelijkheden zorgde voor de groei van hoop. Ook is perspectief een andere kijk krijgen op de situatie (R2-98). ‘Hoop klinkt als iets van een opening in een uitzichtloze situatie in, in mijn beleving althans’ (R7-8).⁷⁹ Predikanten gebruikten het woord perspectief ook sneller in een begeleidingsgesprek dan het woord hoop. Zij zagen perspectief namelijk als een concrete en daarmee toegankelijke vorm van hoop (R6-256/R7-12/24/64). Een respondent noemde dat perspectief kan ontstaan in de veilige ruimte van het gesprek (R5-122). Door zo’n gesprek kan iemand nieuwe perspectieven ontdekken.

Dus ergens, ja, je ziet dan, ik weet niet of het waar is, maar stel dat je zou zeggen van, uhm, we relateren vanuit hoop, dan zou je dus kunnen zeggen, die hoop in de zin van een nieuw perspectief, in de zin van een positieve beweging, die is er vaak wel, alleen we willen hem heel vaak geen ruimte geven en niet zien. Omdat we zelf nog vastzitten in een bepaalde benadering en een bepaald perspectief. (R1-352)

In de interviews viel op dat de krijgsmachtpredikant vaak een actieve bijdrage had in het zoeken met de militair naar perspectieven.⁸⁰ Ook zetten de respondenten soms andere perspectieven actief in en zochten zo naar onverwachtse openingen in een gesprek (R1-277). Doel hiervan was onder andere om het zicht van de militair op de situatie te verbreden (R1-305). Ook humor droeg bij aan een breder zicht (R5-229). Respondenten noemden dat die nieuwe inzichten konden zorgen voor een positieve ontwikkeling bij de militair (R1-356/R2-477). ‘En dat ze eigenlijk een soort weer hoop krijgen van: hé wacht eens even, ik denk dat we elkaar kwijt zijn, maar misschien is dat helemaal niet zo, hè?’ (R2-247) Verschillende keren kwam naar voren dat militairen op een

⁷⁸ Op verschillende plekken verwijs ik naar de interviews. Deze verwijzing is als volgt opgebouwd: (Rx-y), waarbij Rx verwijst naar het respondentnummer en y naar het regelnummer.

⁷⁹ De citaten zijn een onbewerkte weergave uit de interviews.

⁸⁰ Zie hiervoor ook 3.2.2 ‘Inbreng van de krijgsmachtpredikant’.

andere manier de deur uitliepen dan ze binnen kwamen voor het gesprek. De militairen zagen dat het anders kon en anders mocht (R3-235-239).

Het perspectief bleek ook een bepaald grondvertrouwen van de predikant te zijn, die doormiddel van dit grondvertrouwen hoopte op perspectieven voor de militair (R5-186): 'En ook het vertrouwen van dat komt dan wel vroeger of later. Ofwel omdat ik kan helpen, ofwel omdat iemand anders dan net weer even in contact staat met een goede vriend of iemand thuis of zo. Dat diegene ook weer even een nieuw perspectief, ja, ja dat, dat is het dan, hè, hoop. Dat je dan een nieuw perspectief krijgt of zo' (R5-65). Door als militair dit meer abstracte perspectief te ervaren als 'ik vertrouw erop dat er mogelijkheden zijn' en hiervoor open te staan, konden daarna meestal ook concrete stappen gezet worden in het leven van de militair (R5-209-213). In tegenstelling tot het hierboven genoemde grondvertrouwen sprak een andere respondent over diens twijfels: hij typeerde hoop als een mogelijkheid tot verandering, met de opmerking dat hij er niet 100% op zou durven vertrouwen dat het ook ging gebeuren (R3-205).

Beweging

Verschillende predikanten benoemden hoop als beweging die ergens in het gesprek op gang komt. Zij herkenden deze beweging als een verandering van het zicht op de situatie van de militair: de militair komt het gesprek in met de verwachting dat zij een beweging gaat voelen, dat zij niet meer vastzit in een bepaalde benadering. De militair komt als het ware in beweging vanuit een verstarring of vanuit een op slot zitten. Uit deze beweging ontstaat hoop. De militair ontdekt dat zij in staat is om uit de verstarring te komen (R1-249-253). Hoop kan ook het versterken van de beweging zijn: het kon gebeuren dat er nog geen verstarring was en er dus nog beweging in de situatie zat. Op zo'n moment probeerde de predikant te zoeken naar manieren om die beweging gaande te houden en te versterken (R1-490).

Een van de respondenten bracht hoop in verband met de tijd en de toekomst: een beweging van wat je vanuit het verleden meeneemt naar het nu, naar de toekomst. In die beweging die alle mensen in hun leven maken mag de predikant even deelnemen en ondersteunen (R2-449). Sommige respondenten verbonden beweging in de bijna letterlijke betekenis met hoop: hoop is geen stilstaand of passief begrip, waarbij je zit af te wachten, maar bij hoop hoort ook een actieve inzet (R4-360/R6-144).

Hoop zagen respondenten ook als een krachtige op- en neergaande beweging, die niet tegen te houden of te vangen is. Iemand beschreef dat de hoop op sommige momenten in de begeleidingsgesprekken lonkte: het was er even wel en dan weer niet, maar bleek uiteindelijk toch weer sterker en kwam weer boven (R5-370). Een andere predikant noemde hoop als beweging die mensen vaak maken in hun leven en hun zoeken naar hoop: een beweging door wanhoop en ellende heen, naar hoop en vertrouwen (R4-575-623).

Ruimte

Het begrip ruimte kreeg bij de geïnterviewden in verband de betekenis van ruimte geven om hoop te kunnen laten ontstaan en te laten groeien, en ook ruimte om over alles te kunnen spreken (R1-348-352/R6-52). Genoemd werd het ontstaan van een 'ruimte aan mogelijkheden'. Deze ruimte ontstaat wanneer de militair inzicht krijgt in hoe dingen voor hem werken (R7-124-132). Anderzijds herkenden predikanten ook een wisselwerking: ruimte kan voor hoop zorgen, maar hoop kan ook ruimte scheppen (R3-279).

De geïnterviewde predikanten zagen ruimte ook als een open en veilige ruimte, waarin de ander er mag zijn (R2-203/R3-359/R5-122). Een predikant noemde de 'ruimte van het gesprek' een bijzondere plek en een moment waarin hoop gebeurt: 'Ergens creëer je heilige tijd, heilige ruimte, iets wat afwijkt. Waar dingen kunnen gebeuren die anders zijn dan anders' (R1-785). De krijgsmachtspredikant heeft hierin een actieve rol: zij probeert ruimte te scheppen voor het verhaal van de ander (R3-339-343/R6-36). 'Zolang je ruimte hebt kan er, kan er wind, kan er licht, kan er geest, kan er van alles (...). Is er ruimte voor het wonder en voor een wonder' (R7-288).

Kracht

Het begrip kracht hanteer ik hier voor hoop als houvast, alsook voor hoop die iemand kracht geeft. In de interviews kwamen deze beide vormen op verschillende momenten naar voren.

Hoop bleek in de interviews een innerlijke overtuigingskracht te zijn waar mensen zich voor blijven inzetten. Een kracht die mensen ergens in zich dragen (R1-156/R5-45). Het opnieuw aanboren van die krachtbron betitelden predikanten als hoop (R5-102). Een respondent omschreef de kracht als iets wat de mens drijft en wat een mens nodig heeft om te blijven leven: 'Maar ook, ja, ik merk nu eigenlijk al pratend dat ik hoop eigenlijk wel identificeer denk ik met leven zelf, met levenskracht, waar zit de levenskracht op. Door hoop te formuleren krijgt dat een bepaald doel of zo, hè? Van het gaat ergens heen, dus die beweging zit er, maar het is eigenlijk ook gewoon toch weer het terugvinden van levenskracht' (R1-502).

Participanten zagen hoop ook als houvast: hoop als zeker weten dat iets goed is, ongeacht de uitkomst (R3-176). 'Dus voor mij is, is ja hoop ook een soort van vasthouden en ook in wanhopige tijden en ook een beetje uitgaande ook van ons geloof. Er vanuit gaande dat, dat er misschien ook wegen gaan komen die wij nog helemaal niet zien. Dat is altijd, ja, ik denk dat dat wel heel belangrijk is' (R6-184). Een predikant verbond dit vasthouden met het anker, een herkenbaar beeld voor militairen van de Koninklijke Marine. Het anker was dan niet alleen een houvast, maar ook hard werken: je moet hem vasthouden en gebruiken om in veilig gebied te komen.

Dat anker, ik bedoel, als je er even over nadenkt, dat, dat is in feite niet alleen het beeld van hoop, maar het, dat is wat hoop is. Je weet niet of God bestaat, je weet niet of die je gebeden hoort, je weet niet of die ze verhoort, of Hij er wat mee doet. Maar ondertussen moet je wel iets vasthouden om, om te zorgen dat, dat je een soort van koers of, of richting in je leven hebt, want je wilt naar een veilige haven. R4-348

Een voorbeeld van zo'n anker voor een militair is het aangaan van een gesprek met de dominee, omdat daarin een bepaalde verwachting van hoop ligt (R4-356-364). Ook herkende een respondent de kracht van hoop in het vertellen van je verhaal in een veilige sfeer, maar ook in het zetten van concrete stappen in je persoonlijke leven (R2-118/318).

Als laatste bleek het vasthouden aan de hoop ook voor de predikant zelf van belang om uitzicht te houden in de gesprekken (R5-143/R7-312).

Verlangen

Participanten gebruikten ook het woord verlangen om hoop te beschrijven. Vaak associeerden zij dit met zaken die verder weg zijn, soms zelfs onbereikbaar ver. Zoals het verlangen naar ultieme hoop (R1-120). Ook het verlangen naar het opbouwen van een nieuw leven kwam aan bod (R4-396). Of verlangen als de verwachting van iets 'tegen beter weten in' (R3-183). Een andere

respondent echter zag hopen op iets dat onmogelijk is als een onrealistisch verlangen (R6-8). Wel kon deze predikant in een begeleidingsgesprek de vraag stellen waarop het verlangen van de militair zich richt (R6-52). Ook het binnenkomen van de militairen in de gesprekskamer van de predikant werd geassocieerd met verlangen: in zo'n eerste stap lag de verwachting dat een situatie zou gaan veranderen en verbeteren (R4-364-372).

Licht

Het begrip licht werd slechts in enkele interviews geassocieerd met hoop. Het 'doorschemeren van licht' noemde een respondent als een vorm van een ander perspectief op onze werkelijkheid (R5-205-209). Dit 'schijnen van licht' noemde iemand ook met betrekking tot nieuwe inzichten rondom een situatie: ergens valt nieuw licht op (R7-124/296). Ook was hoop het licht brengen in iemands leven: 'Maar ik denk wel, zolang je blijft zoeken naar licht brengen voor mensen, of ruimte maken voor mensen of, nou ja. Dat is de moeite waard.' (R7-228). Verderop in het interview beschreef deze predikant hoop als kleine lichtpuntjes:

Als je lang genoeg meeloopt en, en niet alles dood redeneert, dat je ook ziet dat er soms echt dingen gebeuren die we niet hadden gedacht en verwacht, en toch dus, dus dat in, in, dat je in een of andere steenwoestijn zo'n klein plantje uit een muurtje ofzo. (...) Dat dus op, op de meeste nare plekken toch mooie dingen kunnen gebeuren en, en dan kun je natuurlijk zeggen, ja dat is toch al of, maar nou ja, ik, ik zie ook graag lichtpuntjes, dus ik, ik heb wel nodig om, om lichtpuntjes te zien en wonderen te zien en, en die ook, en ik denk dat het ook goed is als we dat opmerken en benoemen en bewonderen, omdat dat ons ook helpt om, om gaande te blijven. (R7-304)

3.2 Ontstaan van hoop in de begeleidingsgesprekken

Deelvraag: Wanneer en hoe ontstaat deze hoop tijdens de begeleidingsgesprekken?

Hiervoor ga ik allereerst in op rol die krijgsmachtpredikanten spelen bij het ontstaan van de hoop in de gesprekken, doormiddel van het scheppen van voorwaarden en hun inbreng in de gesprekken. Vervolgens bespreek ik de invloed van de militair op het ontstaan van hoop.

3.2.1 Krijgsmachtpredikant schept voorwaarden

De geïnterviewde predikanten gaven aan dat zij het begrip hoop niet agendeerden of inbrachten in begeleidingsgesprekken. Wat zij wel konden doen was de voorwaarden scheppen. Daarom speelden zij een belangrijke rol in het ontstaan van hoop in de gesprekken. Allereerst kon hoop ontstaan als predikanten ordenden en vragen stelden tijdens de gesprekken. Ten tweede droeg een oordeelsvrije benadering bij aan het ontstaan van hoop. Als laatste speelde het verblijven bij de pijn en ellende van de militair een grote rol in het doorschemeren van hoop. Ik licht de genoemde punten hieronder verder toe.

Ordenen en vragen stellen

Vanuit de interviews bleek dat het stellen van vragen van groot belang was in de begeleidingsgesprekken. Hierdoor kon de predikant bepaalde dingen op het spoor komen, zoals onderliggende

overtuigingen, waarden, enz. Dit op het spoor komen gold evengoed voor de militair zelf (R1-376/R2-150-158).

Maar eigenlijk moeten ze die zelf al pratend ontdekken, want het is niet aan mij om die lijnen aan te geven, aan te reiken. Maar meer als ze oppoppen, omdat ze ze benoemen, is het de kunst voor mij om daar dan de aandacht op te vestigen. Van hé, ik hoor je nu dit zeggen. Of, ik hoor je over, je hebt het nu opeens over die persoon, kun je wat meer over haar vertellen, bijvoorbeeld hè, een vriendin ofzo. (R2-170)

Een participant zei dat het ordenen en vragen stellen zorgde voor ‘bestaansverheldering’ voor de militair (R2-477). Daarbij vonden predikanten het van belang om in het gesprek aan de militair te vragen wat hij nodig heeft. Het antwoord op die vraag was namelijk helpend om richting te geven aan de gesprekken (R5-81/102/R7-52).

Vragen stellen betekende ook dat de predikant aftastte en probeerde te ontdekken waar de pijn zit en waar openingen zich bevinden (R1-431-447). Respondenten spraken hierbij over de ziel: in de gesprekken probeerden zij de diepte van de ziel van militair te ontdekken. Een predikant noemde zichzelf dan ook ‘zielzorger’: iemand die al vragend en luisterend probeert rode draden te ontdekken (R4-216-228/R6-44). Als voorbeeld werd genoemd dat iemand met een bepaald probleem langskwam en vervolgens in het gesprek regelmatig zijn vader noemde. Dit was voor de predikant een aanknopingspunt. Om die reden vroeg hij de militair of hij wat meer over die vader wilde vertellen (R7-116).

Door de nieuwe ordening die er ontstond, kon dit volgens de respondenten resulteren in hoop (R5-102/R7-88/112). Het ordenen en vragen stellen is dan ook belangrijk in de begeleidings-gesprekken.

Maar ik geloof ook echt wel dat, dat de waarde van geestelijke verzorging of begeleidings-gesprekken, de meerwaarde zit hem in het stilgezet worden, dus ook weer bij jezelf kijken van oké, wie ben je, wat, wat gebeurt er, waar loop ik tegenaan? Maar wat is ook, wat zijn mijn, wat, wat is mijn kracht en wat zijn mijn schaduwkanten en wat heb ik nodig? Dus nou ja, al die trage vragen, dat als je daar weer zicht op krijgt, dat je dan ook weer anders verder kunt gaan. (R5-249)

Oordeelsvrije benadering

Meerdere respondenten gaven aan dat er hoop ontstond op het moment dat iemand voelde: er is geen oordeel, soms voor het eerst in iemands leven (R7-172-188). Te denken valt dan ook aan een gevoel van er volledig mogen zijn en aan een gevoel van vertrouwen (R3-789-793/R7-288). Een belangrijk punt was daarom dat de predikanten in het gesprek de ander niet veroordeelden (R6-260). Als motivatie noemde iemand dat de militair zelf in staat is om keuzes te maken, op grond van wat diegene belangrijk vindt (R1-586). Een andere predikant zag deze benadering als een belangrijke taak van haar werk: als iemand in de gesprekskamer zit, dan zet zij haar oordeel aan de kant: ‘Ik heb wel inmiddels zoveel dingen gehoord en, en meegemaakt dat ik, dat ik denk van ja, weet je het is, het is nooit, ja weet je? Ook als je hele vreselijke dingen zal ik, ik zal jou niet veroordelen ofzo, nee’ (R7-276).

Predikanten creëerden daarom zoveel als mogelijk een oordeelsvrije ruimte in de gesprekken. Als motivatie noemden zij onder andere dat er bij militairen soms nog een soort allergie zat voor de moralistische kant van het geloof (R2-30/R3-535/547/R4-180). Ook kunnen militairen in een te

snelle reactie of oplossing iets van een oordeel ervaren. De respondenten boden daarom in de gesprekken vooral ruimte aan de pijn en frustratie van de ander, en lieten een snelle reactie of oplossing achterwege (R1-693/R2-318/R6-84). Ze ontvingen het verhaal van de militair en lieten het er zijn, met alle emotie die erbij kwam kijken (R3-235/359/R4-419). Op die manier kon de predikant de open ruimte waarborgen, waarin de ander er mocht zijn (R2-203).

De oordeelsvrije benadering hield volgens de respondenten ook in dat emoties geuit mochten worden. Juist dat kon voor de militair een helpende vorm zijn, omdat de (militaire) omgeving dit vaak niet toelaat of zelfs veroordeelt (R3-339/563). Militairen ervoeren deze ruimte volgens participanten ook omdat het contact met de predikant vrijer is en niet zo dichtbij staat. Tegelijkertijd noemde een participant dat de predikant vanuit zijn professie in de gesprekken juist wel heel dichtbij komt (R5-81). Ook was het vrijuit kunnen praten en je hart kunnen luchten in één gesprek soms al genoeg voor de militair om weer hoop te ervaren en verder te kunnen. Er hoefde dan geen vervolg meer aan gekoppeld te worden. De militair kreeg hierin zelf de ruimte om aan te geven wat zij nodig had (R3-235).

Bovenstaande wil niet zeggen dat de predikant nooit ergens iets van vond (R4-292). Verschillende respondenten gaven hier voorbeelden van, onder andere vreemdgaan. In dergelijke gevallen brachten predikanten soms wel hun eigen positie in.

Uhm, ja, soms zijn jongens ook nog echt jong natuurlijk, hè? Dus dan zitten ze soms opeens, ze weten ook, ja, zich in de nesten te werken ofzo. En dan is het, ja, je moet niet moralistisch zijn. Niet veroordelend. Maar ook niet kleurloos. Ook niet, alles is, oké. Daarvoor komen ze niet. (R2-211)

Uhm, ja, nou ja, dat je, dat het belangrijk is ofzo dat je gelooft en, en voor mij, ik zit meer op de ethische kant. Dus voor mij zit de hoop meer daarin dat als iemand met relatieproblemen komt en het gaat over vreemdgaan of die heeft iets uitgespookt of weet ik veel wat, dan zit voor mij meer de hoop daarin om te laten zien qua ethiek dat dat dus ook anders kan zonder iemand te veroordelen. (R3-583)

Wat opviel is dat deze predikanten niet wilden moraliseren, maar wel na wilden denken over de gevolgen van iemands keuzes en de openingen die er nog waren. Juist die andere keuzemogelijkheden en openingen konden ook een reden voor hoop zijn.

Verblijven bij de ander

Als derde punt ontstond er hoop als de predikant volledig aandacht heeft voor de pijn van de militair. Ik heb deze aandacht getypeerd als 'verblijven bij'. Participanten gaven aan dat het van belang was om het eerst 'uit te houden' met de ellende van de militair. Dit deed de predikant door als het ware door de pijn heen te gaan, het te bekijken en de wonden te 'voelen'. Als dat lukte, dan kon er ruimte en hoop ontstaan (R1-693-705/R6-256-260/R7-296). Door deze oprechte aandacht van de predikant konden militairen zich weer even 'mens' voelen. Het luisterend oor typeerden respondenten als hoopgevend (R2-90/R3-251). Het moment van hoop was er in het gesprek wanneer er echte verbinding of echte ontmoeting was: wanneer de predikant echt even stilstond, en waar de ander mee was gekomen er in het volle gewicht kon zijn (R2-303/R3-363/731/753).

Meerdere respondenten gaven aan dat het hierbij de kunst was om op zo'n moment niet zelf de hoop te willen bieden (R3-761/R5-110):

Het is ergens, uhm, het is ook wel een valkuil, omdat, je kan voor jezelf als, als, als pastor de lat vrij hoog gaan leggen, hè, dat jij, dat jij degene bent die de hoop moet gaan bieden, of de hoop moet gaan verwoorden, dat je dingen moet gaan oplossen. Dat is natuurlijk helemaal een valkuil. (...) Maar het is wel zo dat, ja, eigenlijk altijd heb ik gemerkt dat als je met mensen in gesprek gaat en stilstaat bij wat hen bezighoudt, en vaak zijn dat natuurlijk moeilijke situaties, dat alleen dat al hoopgevend is. (R2-86)

Predikanten vonden het van belang dat de militair erop kan vertrouwen dat de predikant het met hem kan uithouden in alle ellende, en hiervan niet wegloopt (R5-147/R6-180):

Dit mag ook van mij gevraagd worden als ambtsdrager en hier wil ik mij graag ook sterk voor maken dat, dat ik op dat moment betrouwbaar ben voor degene die mij in vertrouwen neemt en dat als iemand een uur lang alleen maar shit loopt te vertellen, dat ik het help uithouden met diegene. (R5-182)

Voor dit uithouden met de militair was een innerlijke drijfveer nodig, die zij vonden in hun eigen bron van hoop (R5-143/R6-204-216/R7-268). Door die innerlijke kracht kon de predikant het volhouden: 'Maar ik laat je niet los, en ook een soort van fundamentele diepere, nou je eigen geloof ook van dat, dat er eigenlijk altijd hoop is, dat die hoop niet, niet goedkoop is ofzo, of als zoethoudertje, maar dat die hoop ook komt langs de, met de pijn mee om het zomaar te zeggen, ja' (R6-196). Als voorbeeld noemde een respondent: 'Ik heb bijvoorbeeld ook iemand die dan, nou die heeft gewoon heel veel shit en die, die vindt dat ook, die wil niet altijd tegen zijn collega's zeuren, dus dan komt die even tegen mij aan zeuren' (R7-364).

Uit de interviews kwam naar voren dat er een bepaalde vrijblijvendheid zat in het contact met de predikant, die ervoor zorgde dat de militair ruimte en vrijheid ervoer die resulteerde in hoop. De predikant was simpelweg beschikbaar voor de ander (R1-56/R6-128). Er hoefde niets, hij liep 'slechts' even mee met de militair (R3-271/R5-86). Dit beschikbaar zijn werd door de geïnterviewden gezien als een van hun kerntaken: 'Als we iets kunnen, dan is het dit, denk ik. Het met de ander uithouden zonder de boel dicht te stoppen of zonder te, alvast te, met oplossingen te komen dat, nee dit, dit is ons specialisme denk ik' (R5-386). De predikanten gaven 'aandacht aan de ziel', waardoor de militair ontdekte welke dingen belangrijk voor haar waren, waar ze naar verlangde (R1-209). 'Wat ik doe is aandacht geven. Voor wat zich aandient, voor wat er op tafel komt, voor wat benoemd wordt. Ik probeer goed na te denken van wat wordt er nu niet gezegd? Wat zouden levensthema's kunnen zijn die spelen voor deze persoon?' (R1-241).

De realiteit van de pijn van het leven riep tot slot in verschillende interviews een persoonlijke bewogenheid en geraaktheid bij de predikant op (R3-727-747/R4-625-627/R7-187). Een predikant noemde hierbij dat het serieus nemen van de realiteit van het leven van de militairen van belang is (R6-96/128).

3.2.2 Inbreng van de krijgsmachtpredikant

Participanten brachten zelf ook perspectieven in de begeleidingsgesprekken in. Door die perspectieven kon er bij de militairen ruimte ontstaan voor hoop. Dit gebeurde bijvoorbeeld door een persoonlijke ervaring te delen, een Bijbelverhaal te noemen als spiegelverhaal, of door het aansteken van een kaars.

Christelijk perspectief

Vanuit christelijk perspectief brachten predikanten allereerst heel bewust wel of niet iets in de gesprekken in (R1-625-633).

Het voelt soms een beetje alsof ik op mijn handen moet zitten, om maar even zo te zeggen, alsof ik niet mijn volle gereedschapskist kan gebruiken. (...) Hier heb ik echt wel mee geworsteld en dat hoor ik ook van collega's. Omdat het bijna voelt als verraad in het begin. (...) Verraad aan de eigen traditie. (R2-186-192).

Die bewustheid had ook te maken met de openheid van militairen zelf en een mogelijk allergie van hen richting religie (R2-30/R3-535/R4-180). Daarbij wilde de predikant niet de grens van de militair overschrijden, maar juist de militair de ruimte bieden en centraal stellen (R2-188/R3-575). 'Maar de primaire focus is dus de ander, van wat heeft de ander nodig' (R5-301). Toch betekende de genoemde bewustheid niet dat de predikant zich geremd voelde om iets in te brengen (R3-575). Verschillende predikanten vertelden dat ze vaak iets inbrachten vanuit de christelijke traditie, en merkten dat dit werd gewaardeerd (R4-407/R5-301). Wel werd de inbreng vaak afgebakend, met een helder doel (R1-653). Een voorbeeld van zo'n inbreng was wanneer een predikant vanuit haar eigen perspectief vertelde over wat kerk of geloof voor haar betekende (R1-641-645/R5-261).

Dan breng ik ook wel eens mijn identiteit in. Dus dat ik dan ook, zeg van, nou in de kerk, en dan vertel ik hoe het, wat ik, wat de bagage is die ik met me meedraag, of hoe ik gevormd ben. Maar alleen als ik dan denk van nou, misschien heeft iemand hier wat aan' (R5-261).

Perspectieven vanuit christelijk geloof speelden ook een rol omdat deze van invloed waren op de levensvisie van de predikanten zelf (R1-713/R5-261). 'En misschien zeg ik dan ook wel eens van nou ja, hè ik ben dan gelovig en ik denk wel dat je elke dag opnieuw kan beginnen en dat, misschien zeg ik dat wel eens. Ja, dat zeg ik wel eens' (R7-336). Respondenten benadrukten echter niet te willen evangeliseren (R1-649/R4-236).

Het ambt van dominee zorgde ook voor een christelijk perspectief in de gesprekken (R1-749/R5-301). Respondenten noemden dat zij hun vertrekpunt dan wel benoemden ('als dominee', 'vanuit de christelijke traditie', enz.) (R1-805/R2-203/R4-240/R7-336).

Of als dominee zou ik zeggen, zou ik normaal gesproken. Dat zeg ik ook wel eens, normaal gesproken, als dominee zou ik nu eigenlijk zeggen, van, zullen we bidden, maar ik weet niet of je dat wilt. (...) En dat maakt het ook transparant. Je voorspelt het eigenlijk van: als dominee. Daarmee geef je al aan van, hé, ik ga nu even vanuit die rol spreken. Terwijl als je opeens zou zeggen, zullen we nu bidden, dan overval je iemand.' (R1-793/805).

Meerdere respondenten noemden Bijbelverhalen als een toegankelijke manier om nieuw licht ergens op te werpen of als spiegelverhaal. Daar stonden militairen meestal wel voor open (R2-186/R3-591/R4-475). Ook zonder religieuze lading kon hierin troost gevonden worden (R3-595). Bijbelverhalen werden bijvoorbeeld gebruikt om een verhaal van een militair in het licht van andere tijden te plaatsen:

Maar ik zeg dan vaak wel van, ja, ik ben dominee, ik kom uit de protestantse traditie, wat jij vertelt, dat heeft wel oude wortels hoor, je bent niet de eerst die dat. Hoezo? En dan vertel ik niet het hele verhaal van, van een gelijkenis of een, of een Bijbeltekst, maar ik vertaal dat wel naar, uhm, want dit is een les die bijvoorbeeld al 2300 jaar geleden of 2400 jaar geleden door een zekere Daniël, ik zeg maar wat hoor. (R4-240)

Volgens de geïnterviewden vroegen militairen in verschillende gevallen zelf ook naar specifiek christelijk perspectief of gebed, soms vanuit interesse en soms vanuit de christelijke geloofsovertuiging van de militair (R1-486/R2-106/501/R3-435/615/R5-257/R6-140/R7-256). Als voorbeeld:

En ook, uhm, dat ik bij de SOB/SOMS, dat is een schietserie (...), dat we dan opeens in een gesprek verzeild raken over de bijbel en dat we dan opeens Bijbelstudie zitten te doen. (R3-439)

Maar ook een (...) jongen die al in de gevangenis had gezeten en als burger bij defensie werkte. En nou ja, enzovoort, enzovoort, die niks met het geloof hadden. Dat ze aan mij vroegen: ik ben het zo ernstig kwijt, wilt u met mij bidden? Net, dat ik mijn best moet doen dat mijn gebit niet op tafel valt. Van huh, wat zeg je nou? (R4-244)

Andere perspectieven

Predikanten noemden ook het belichten van de situatie van de militair vanuit een ander of breder perspectief als helpend (R1-336/R2-281). Zo werd soms het perspectief van een andere persoon ingebracht in een gesprek waarin relatieproblematiek speelde (R2-126). Ook kon het zijn dat de predikant voor iemand opkwam of een duidelijke grens stelde (R3-753). Participanten brachten verder niet-Bijbelse verhalen in om een ander licht op de situatie te werpen of om een les uit te trekken (R4-415). Het noemen van persoonlijke (levens)ervaringen van de predikant of van voorbeelden vanuit eerdere situaties konden een rol spelen in begeleidingsgesprekken, zonder dat deze direct christelijk gekleurd waren (R1-717/R5-313/325). Een participant noemde daarnaast het verwijzen naar hoop die de militair zelf misschien niet meer ziet, maar die er wel is (R6-12/240).

Ook een ritueel als een kaars aansteken of het luisteren naar een muziknummer zetten predikanten in (R2-485/R3-659/R5-273/338). Hierin kon logischerwijs overlap zitten tussen het inbrengen van een christelijk perspectief en andere perspectieven: een kaars aansteken kon zowel als religieus en niet-religieus worden ervaren. Soms verwezen predikanten door naar een andere geestelijk verzorger (R7-244), bijvoorbeeld een militair naar een Boeddhistische collega omdat hij verwachtte dat de militair baat bij mindfulness zou hebben of een Joodse militair naar een rabbijn (R2-513/519).

3.2.3 Invloed van de militair

Uit bovenstaande zou opgemaakt kunnen worden dat bij het ontstaan van hoop in de gesprekken alleen de predikant een bijdrage heeft. Dat is echter niet wat naar voren kwam in de interviews. Ook de militair zelf bleek van invloed, bijvoorbeeld in de mate van openstaan voor alternatieven. Of, in negatieve zin, dat er door het missen van een 'klik' geen hoop ontstond.

Geïnterviewde predikanten noemden dat het soms meerdere gesprekken duurde voordat er iets van hoop ontstond. Die gesprekken werden dan vooraf gegaan door gesprekken waarin uitzichtloosheid de boventoon voerde (R5-61/R6-40/R7-360). 'Totdat iemand uiteindelijk toch nog een, een moment van opluchting kan ervaren ofzo' (R5-138). Dit kon soms zitten in concrete acties waar militairen mee aan de slag konden, als belangrijke punten waardoor hoop ontstond (R1-245/R2-106/R4-252/R5-122/R6-36). Een respondent vertelde dat militairen soms de hoop op hun

eigen toekomst verloren waren, waarbij hij als predikant op zoek ging in de gesprekken naar wat nog concreet binnen handbereik lag, waar dan nog wel op gehoopt kon worden (R6-8).

Openheid van de militair

Veel respondenten noemden dat er een openheid van de militair zelf nodig was om hoop te laten ontstaan. Het kon gebeuren dat militairen binnenkwamen om hun probleem te ‘droppen’, met de verwachting dat de predikant dit probleem overnam (R1-423-435/R2-393/R6-248). De predikant was volgens respondenten echter vooral degene die aanwezig is en aansluit bij wat de ander inbrengt. Het gesprek vroeg juist van de militair om stilgezet te durven worden, en na te willen denken over de vragen die werden gesteld (R5-249). Sommige predikanten zagen bij jonge mensen een openheid en nieuwsgierigheid naar hoe de predikant zelf omging met het leven. Dit toonde dat deze jonge militairen zich open wilden stellen voor alternatieven (R2-211-223/R5-313).

Relatieproblemen werden veel genoemd als onderwerp van begeleidingsgesprekken. In zo’n geval vroeg dit de openheid van de militair om zijn eigen rol onder ogen te zien (R2-227/457/R6-240/R7-128). Als het lukte om een andere kijk te krijgen op een situatie, nieuwe moed te putten, moeilijke dingen te accepteren of los te laten, dan kon daar nieuwe hoop ontstaan (R2-98/R5-273). Hoop werd hiermee een soort levenskunst die beoefend moest worden (R4-336/R6-132/168). Soms was daar wel groei voor nodig (R5-358).

Nou, ik denk, hoop is ook wel dat je ook wel eerlijk durft te zijn over jezelf. Eerlijk durft te zijn over wat je, nou ja, wat je allemaal, in hun eigen taal dan maar, een beetje verkloot hebt. Omdat je van daaruit pas, van daaruit kan je, uhm, proberen te herstellen of in ieder geval, nieuwe keuzes gaan maken. Op het moment dat je het allemaal maar weg blijft duwen, en dan niks, en ja, of dat je het allemaal buiten jezelf legt bij een ander, het slachtoffer speelt, ja dan, dan verandert er niks. Dan zit je nog steeds gevangen. Dus hoop heeft ook wel te maken met eigenlijk bijna een soort eigenaar worden van je eigen probleem. (R2-223)

Wanneer hoop niet ontstaat

Toch gebeurde het ook dat de uitzichtloosheid bleef. ‘Ja, uitzichtloosheid voor, voor dat moment. (...) Ja, dat is er ook. En dan, dan is het meer uithouden eigenlijk’ (R5-138). Vaak was dit voor een predikant een reden om extra te reflecteren op het gesprek: wat ging er mis? Wat zorgde ervoor dat er geen beweging kwam in het gesprek? Sommige participanten vroegen in zo’n geval tijdens het gesprek hoe de ander erbij zat, om zo opnieuw af te stemmen op de ander (R2-425). Het vertrouwen van de militair in zichzelf kon hierin volgens respondenten een rol spelen, evenals de wil om over diens eigen misstappen en schuld heen te stappen. Eerlijk zijn naar zichzelf was nodig voor de militair, want pas daarna kon hij ook herstellen of nieuwe keuzes maken. Als het niet lukte de realiteit te erkennen, dan belemmerde dat de hoop (R1-510/R2-223/R7-128). Soms konden militairen zo vastzitten in hun eigen perspectief, dat er geen beweging ontstond (R1-313). Ook het simpelweg missen van een ‘klik’ kon ervoor zorgen dat er geen hoop ontstond (R2-377).

3.3 Theologische noties bij hoop in de begeleidingsgesprekken

Deelvraag: Met welke theologische noties verbindt de krijgsmachtpredikant hoop in begeleidingsgesprekken?

In de interviews heb ik gevraagd naar hoe predikanten hoop theologisch duiden en wat voor hen een bron van hoop is. In de beantwoording van bovenstaande deelvraag beschrijf ik eerst de bronnen van hoop en vervolgens welke rol het mens-, wereld- en godsbeeld van de predikanten speelt in de begeleidingsgesprekken.

3.3.1 Bron van hoop

De mens als bron

Allereerst gaven participanten aan dat zij de bron van hoop in de mens zelf vonden: iets dat de mens diep in zichzelf bij zich draagt als een diepe veerkracht (R1-176/R4-483/R5-41-237). Deze bron van hoop werd sterk verbonden met het menszijn. Predikanten noemden dat zaken als problemen, ziekte en conflict je menszijn kunnen reduceren tot dat probleem. Terwijl juist in het (actief) terugvinden van jezelf als mens ook de hoop teruggevonden kon worden (R2-463-477/R5-241/R6-168).

De menselijke bron boorde de predikant onder andere aan door vragen en ordenen tijdens de gesprekken.⁸¹ Daarbij gingen predikanten er vanuit dat die menselijke bron van hoop er is (R1-590). Het aanboren deed de predikant ook door stil te staan bij de ellende. Predikanten vonden juist in die ellende een bron van hoop: de militair ervoer in het stilstaan bij de ellende dat hij er niet alleen voor stond (R2-86-94/R3-727).⁸² Respondenten noemden dat de mens zelf het vermogen heeft om bij die bron te komen en die aan te boren (R1-201). Dat vinden van de bron werd gezien als een bijzonder moment:

‘Wat me opvalt is dat uhm, hoe bijzonder het is dat wanneer een mens er dan toch weer erin slaagt om, om iets van die, van die diepe kracht in zichzelf aan te boren of zo. En op het moment dat diegene dat doet of benoemd, dan sta ik erbij stil en dan kan ik daar ook mee, ja dan resoneert dat ofzo, zoiets’ (R5-45/358).

Mensen hebben als gemene deler dat ieder mens op zoek is naar een kracht of bron om mee te verbinden. Soms lukt dat niet meer door persoonlijke problemen of negatieve gedachten. Juist op zo’n moment kon de predikant een belangrijke rol spelen om die hoop weer aan te boren (R5-57).

Naasten als bron

Respondenten noemden als tweede bron van hoop naasten (R2-361/ R3-731). Bijvoorbeeld een vriend of familielid die er wil zijn voor de militair, waardoor zij het niet alleen hoeft te doen (R1-261/R2-118/R5-65/186). Respondenten vroegen hier soms ook bewust naar in de gesprekken (R1-328/R2-150/170/R7-116).

Vaak heeft het ook te maken met de relaties waarin iemand staat. Kun je vanuit dat netwerk wat je hebt of vanuit de relatie waarin je staat. Heel vaak gaan gesprekken hier dan natuurlijk ook over relaties die niet zo lekker lopen. Nou ja oké, dan, zit daar nog iets

⁸¹ Zie hiervoor ook 3.2.1 ‘Krijgsmachtpredikant schept voorwaarden.’

⁸² Ibid.

in waar je op kunt leunen, zeg maar, waar je op kunt steunen? Ja dan, als je daar ja op kunt zeggen, dan denk ik dat je daar ook weer iets van hoop hebt aangeboord of zo, denk ik. (R5-130)

Mensen die om hen geven, mensen die met ze meeleven, mensen die, waar ze op terug kunnen vallen. Of ook wel de mensen voor wie ze zelf wat kunnen betekenen, dus het is het ontvangen, maar ook in het geven van liefde en aandacht zit ook een belangrijke bron van kracht. Vaak houdt dat mensen gaande hè. (R2-365)

Verder kon de rol van naasten hoopgevend zijn omdat zij van betekenis waren voor de militair, bijvoorbeeld vanwege het verlangen van de militair om een goede vader of moeder te zijn, of een goede broer of zus (R2-118-122/365). Ook het delen met de predikant kon een aanzet zijn om het ook met naasten te delen:

Vaak ben ik de eerste tegen wie mensen het überhaupt vertellen en soms, ja kun je het daarna dus makkelijker weer aan een volgende, en nou ja, merkt zo iemand dat, dat delen al een deel, dat lost het niet op, maar dat maakt het wel lichter ofzo. (R7-84)

Geloof als bron

Uit de interviews bleek dat geloof ook een belangrijke bron van hoop is. Die bron ligt daarmee voorbij de menselijk bron. Je zou die bron volgens een geïnterviewde predikant kunnen omschrijven als iets waarmee de mens zijn menselijke bron vult: een hulpbron, waar de mens zijn levenskracht uit haalt (R1-733). Een predikant noemde daarbij de Bijbelse elementen geloof, hoop en liefde als de drie elementen waar het leven om draait, die ieder mens nodig heeft (R4-499/535). Verder zag een respondent geloof ook als een belangrijk motivatiebron voor het eigen handelen (R3-583/747): ‘Maar ik heb heel vaak nagedacht, ik denk, ik zou niet weten hoe ik dat als humanist moest gaan doen. Wat is dan mijn ijkpunt? Wat is dan mijn bron? Wat is dan mijn basis?’ (R3-695). Hoop werd daarnaast gezien als een christelijke grond, die echter wel gestoeld is in een realiteit van geweld en aanvechting (R6-104). Sommige predikanten vertelden bewust voor een gesprek of aan het begin van de dag verstilling te zoeken door in gebed te gaan of een kaars aan te steken. Zij verbonden dit met het zich laten voeden door de Geest (R1-753/R5-169).

De bron van hoop werd ook gevonden in de wetenschap God de mens ziet (R1-645):

Dus dat is, bron van hoop is, uiteindelijk ligt hij daarin dat, dat God eigenlijk tegen ieder van ons elke dag zegt, of Jezus namens God ofzo van, hé, je mag, je mag opnieuw beginnen (...) en hè nu nieuwe ronde, nieuwe kansen. Wetend dat, dat ook vandaag weer dingetjes mis zullen gaan en, en wees niet bang, die twee dingen hè. (R7-340)

Wanneer geloof de bron is, zeg je misschien ook dat de hoop van buitenaf komt: een predikant typeerde hoop als ‘een ingeving’ die in het gesprek gebeurt (R5-122): ‘Maar dat het je eerst mag toevallen zeg maar, of aangereikt mag worden. En dat dan blijkt dat wanneer je er even bij stilstaat dat je het uit jezelf kunt opdiepen’ (R5-217). Een andere participant noemde het een ‘onverwacht geschenk’ in een gesprek (R2-303). De predikant helpt enerzijds om de Geest te laten waaien, maar is er anderzijds ook afhankelijk van (R3-527).

3.3.2 Godsbeeld, wereldbeeld en mensbeeld

In de interviews liepen het mensbeeld, wereldbeeld en godsbeeld van de predikanten soms door elkaar heen. Hieronder heb ik de verschillende beelden uit elkaar gehaald om meer helderheid te creëren. Soms zal er echter wel overlap zichtbaar zijn.

Godsbeeld

In dit gedeelte neem ik ook de rol van geloof mee. Het christelijk geloof was voor de respondenten van belang. Zij zagen God als iemand die de mens ziet en vasthoudt en telkens weer een nieuwe kans biedt: ieder mens is voor God van waarde. God was daarmee ook de ultieme hoop (R1-229/R3-687/R7-260/340). ‘Nou, ik denk dat, dat, ik heb echt een heel eenvoudig geloof. En dat is eigenlijk, ik denk dat ieder mens een kind van God is, door God gekend en gewild en daarmee de moeite waard’ (R7-148). Deze waarde voor de mens onderbouwden predikanten met hun theologie. De theologie vormde ook de basis van waaruit ze de militair tegemoet traden (R7-260-268). Daarbij diende Jezus als voorbeeld, als een persoon die juist aandacht had voor de mensen die op de rand van geloven en niet-geloven staan (R4-148-152).

Participanten zagen geen duidelijke scheidslijn tussen wel of niet-gelovige militairen. Een christen zagen zij wel als actief gelovig, maar ook de niet-christen zagen zij als in verbinding staand met God (R1-233/R2-182/R3-599). Een respondent zei dat militairen tijdens een oefening soms op zondag naar een bezinningsmoment kwamen, maar niet verbonden waren aan een geloofsgemeenschap (R3-647). Dit leidde vaak ook tot interessante vragen over God en geloof, juist omdat ze niet in de christelijke traditie stonden (R3-463/547).

Ik wil herkenbaar dominee zijn. En het grappige is dat dat wordt gewaardeerd en dat dat dus ook raakt aan hun hoop. Niet omdat je gereformeerd of protestant of, of wat dan ook bent, maar omdat zij voelen dat de beweging die ik als dominee maak nauw aansluit bij wat zij hopen, wat zij met vallen en opstaan proberen te geloven. (R4-407)

Ook gaf een predikant aan dat zij, na haar overstap vanuit de kerkelijke gemeente, ‘een soort nieuwe pastorale taal’ moest ontwikkelen. ‘Ik heb nieuwe taal, nieuwe woorden, nieuwe vragen moeten ontwikkelen om die andere nabij te kunnen zijn vanuit de liefde van God, dat is wel wat me drijft. Vanuit de bewogenheid met mensen. Maar niet ingekleurd of ingevuld vanuit mijn eigen perspectief’ (R2-200).

Respondenten herkenden in de christelijke traditie een motivatie voor het meelopen met de militair. ‘Christus is een soort van metgezel in die hopeloosheid’ (R6-204). Hiermee verbond een participant het Bijbelverhaal van Filippus, die zonder belang of voorbedachte rade in de wagen stapte bij een onbekende (R5-94):

Als ik kijk naar wat, wat doe ik nou eigenlijk precies? Wat maakt mij tot, tot iemand van de kerk die binnen defensie is en die dit doet met mensen, uhm, denk ik dat, dat het nou ja, precies dat is, ik, ik hoef niet grote woorden te spreken. Ik hoef niet iemand iets te vertellen of zo, maar vanuit wat ik heb meegekregen vanuit mijn traditie, mag ik er gewoon in alle vrijmoedigheid een stukje met de ander meelopen. (R5-86)

Verschillende geïnterviewden zagen God of de Geest als degene die hen naar plaatsen of gesprekken met militairen leidde. De presentie van de Geest werd ervaren in de begeleidings-gesprekken (R5-177). De predikant hield daarbij als gelovige rekening met een wonder, en hield zich daar ook aan vast (R7-300/312).

Dus dat, dat vertrouwen of die hoop, dat ik denk van nou ja hoe, wat er ook komen gaat, het, ik, ik mag er ook op vertrouwen, ik mag er ook op vertrouwen dat de Geest dit verder, hier verder mee aan de slag gaat ofzo, zoiets. Uhm, ja, nou ja, dat, dat is het dus eigenlijk. Ik vertrouw dus ook op het, op, op het werk van de Geest, dat, dat is het voornamelijk. (R5-173)

Deze zelfde predikant noemde hierbij dat de ontspanning die dit met zich meebracht ook zorgde voor een bepaalde vorm van vrolijkheid, in de geest van de theoloog Van Ruler die daar theologisch waarde aan hecht (R5-225). Een andere respondent vertelde dat hij omwille van Christus als predikant niet opgeeft (R6-216).

Verder spraken participanten over de 'christelijke hoop' in de interviews. Die hoop associeerden zij bijvoorbeeld met de aanwezigheid van God, met het geloof dat Gods liefde onvoorwaardelijk is en dat de dood niet het laatste woord heeft (R2-182). Ook associeerden zij de christelijke hoop met de hoop op een nieuw koninkrijk. Ze noemden dat er altijd hoop is die met de pijn meekomt, hoe uitzichtloos de situatie ook was (R6-12/148/196/R7-16).

Hoop is, nou, uiteindelijk denk ik wel dat ook in, in de meest uitzichtloze, schijnbaar uitzichtloze situatie, nou dat je, dat je toch nog denkt van er kan nog iets ofzo. Dat is volgens mij hoop en ik denk nu ook aan een verhaal in een, in een concentratiekamp (...). R7-16.

De Bijbel was daarin het ijkpunt voor de hoop van de predikant (R3-691/R6-204). 'Dus voor mij, wat meer op, op een wat meer existentieel niveau helpt, is de hoop, de Bijbelse hoop, zeg maar. Is een, voelt soms haast utopisch, hè, dat van vrede en vrijheid en recht' (R6-112). Toch was voor respondenten de Bijbelse hoop niet onrealistisch: de pijn van het leven en de realiteit van alledag werd ook in de Bijbel teruggevonden (R6-116). Voor de predikant was dit de motivatie voor het serieus nemen van de realiteit van het leven van de militair (R6-128). Persoonlijke levenservaringen en bijvoorbeeld geloofsopvoeding speelden daarin ook een rol (R4-32).

Het christelijk geloof zagen respondenten ook als waardevol voor wie niet gelooft, door onder andere een gemeenschap van mensen om je heen en een God bij wie je terecht kunt. Zij waren echter wel terughoudend om dit ook zo te benoemen (R1-609/R2-192/R6-128).⁸³ Ook gaven zij er enkele kanttekeningen bij, bijvoorbeeld dat geloof niet altijd alleen maar een troost is, maar ook een worsteling kan zijn (R3-575). Anderzijds werd wel aan God vastgehouden als 'baken van hoop', ook al weet je niet zeker of God bestaat en Hij gebeden hoort (R4-348). Iemand noemde: 'We zijn mensen van de hoop hè?' (R5-402).

Soms was geloof ook gemeenschappelijke grond in een gesprek, bijvoorbeeld wanneer een predikant gesprekken voerde met een militair die moslim was (R2-501). Een ander voorbeeld was dat, na een bezinningsmoment in het veld, een predikant door een militair werd gevraagd om met hem te bidden (R3-615).

Wereldbeeld

Predikanten zagen het inbrengen van een breder wereldbeeld als helpend in de verbreding van de gesprekken rondom pijn en moeite. Mensen leven volgens hen soms in een klein wereldje, waardoor ze niet met andere ideeën of andere mensen in aanraking komen (R1-597). 'De wereld

⁸³ Dit beschreef ik uitgebreider in 3.2.2 'Inbreng van de krijgsmachtpredikant.'

is echt wel groter en ook eigenlijk, mijn eigen leven is groter dan wat ik nu aan moeite ervaar' (R1-317/336). Mensen hebben het daarom volgens een respondent nodig om open te staan voor een wonder (R7-312). 'Soms (...) weten ze niet meer hoe ze daaruit komen, ook dan kun je nog steeds als, als meeloper, als, als buitenstaander meelopen, wel wijzen op een stukje hoop wat, wat voorbij gaat aan, aan wat iemand zelf nog kan zien als het over de toekomst gaat' (R6-12).

Een predikant vertelde dat hij soms ervaringen van anderen deelde met een militair, zodat hij kon kijken of hij daaraan iets had voor zijn eigen situatie (R5-325). Ook zag iemand het als de kunst om niet alles weg te redeneren, maar aandacht te hebben voor kleine lichtpuntjes van hoop door deze te benoemen en te bewonderen (R7-304). Een respondent ervoer het leven als een mix van goed en kwaad, van zonde en genade, waarbij in die mix ook een ander perspectief doorschemerde (R5-209). Predikanten vertelden ook hoe mensen reageerden op pijn, bijvoorbeeld door het te verdoven met alcohol of drugs. Iemand typeerde dit als een 'gestolde vorm van wanhoop' (R2-166). Ondanks alle pijn in de wereld was een reden voor een respondent om te blijven hopen dat er mensen zijn die op blijven staan en zich inzetten voor wie niet de moeite waard worden geacht (R7-214-216). Respondenten bleven vasthouden aan de hoop, soms tegen beter weten in (R3-183).

Dus dat, want dat is wel wat mij drijft uiteindelijk, dat, dat dit wat wij hier ervaren of wat een mens ervaart in deze werkelijkheid dat, dit is niet alles. Dit kan niet alles zijn, dus dat hoop op wanneer iemand hulp nodig heeft, dat er hulp komt uiteindelijk, of wanneer iemand vastzit in een relatie dat er uiteindelijk op de een of andere manier een doorbraak of een opluchting ontstaat. (R5-190)

Verder bleek voor de participanten de situatie in de wereld ook bepalend voor wat er in de begeleidingsgesprekken aan bod kwam. Zo werd relatieproblematiek gezien als een groot maatschappelijk probleem, dat onder militairen soms nog sterker aanwezig kon zijn (R2-239). Volgens participanten komen relatief veel militairen uit een gebroken situatie (R2-166/R6-32). Een predikant noemde het verlangen naar vooruitgang bij de mens, dat 'ingebakken' of ingeschapen zit. Hij zag dit ook terug in de economie en het kapitalistische denken (R4-487). Hierin zag hij ook een belemmering, omdat dit vooruitgangdenken en maakbaarheidsdenken voor een onrealistisch toekomstbeeld kon zorgen (R6-20/36).

Bij de andere militairen merk ik vaak dat het toch, dat de hoop er wel is op een mooie toekomst, maar tegelijkertijd ook, dat is lang niet in alle gevallen zo hoor, maar wel de gevallen die wij hier krijgen, dat ze bijvoorbeeld uit een behoorlijk gebroken milieu komen, uhm, gescheiden ouders, mishandeling, alcoholisme, uhm, nou noem het maar op, het hele scala komt dan wel voorbij, zorg voor ouders die niet in staat zijn voor zichzelf te zorgen, dus daarbij zie je eigenlijk dat dat het beeld van de maakbaarheid van de wereld op een hele schrijnende manier botst tegen, tegen de realiteit van hun eigen leven. (R6-32)

De situatie in de wereld kon de predikant ook beangstigen. Juist daarom zag hij ook een taak voor zichzelf om 'vruchtbare grond' te vinden en dynamieken in de wereld zichtbaar te maken (R3-231). Hoop was daarbij een belangrijke motivator:

Nou ja, waar doe ik het dan nog voor, mijn werk? Wat is dan de zin van mijn leven als ik geen hoop meer heb? Dat zou dan een vraag voor mij worden. Van ja, als ik zeker weet dat alles blijft zoals het is. Uhm, en het niet beter gaat worden, en dat wat ik doe geen kans heeft van groeien, dus dat ik niet zaai, dus dat er iets, dat alles echt blijft zoals het is, dat het geen toegevoegde waarde heeft. Ja, dan hoef ik me ook niet meer in te spannen. Dus

daarin zit voor mij in mijn, in het heel klein mijn dagelijks werk, zit voor mij de hoop. Nou dat ik dan iets te bieden heb, al is het verschil nog maar zo klein. (R3-195).

Predikanten putten kracht uit het beeld dat de Bijbel schetst van een betere wereld door de realiteit van pijn en verdriet heen, waar hoop uit voortkomt maar waar ook voor gewerkt moet worden. Ook in de Bijbel gaat er ontzettend veel mis, maar mag je tegelijkertijd altijd opnieuw beginnen (R6-140/R7-332).

Mensbeeld

Het mensbeeld van de predikanten was van invloed op hun benadering van de militair. Ondanks dat ik hier niet specifiek naar heb gevraagd, kwam dit wel regelmatig aan de orde. Participanten noemden dat elk mens uniek is en geliefd door God, elk mens leeft in relatie met Hem (R1-225/R7-148/332). Twee voorbeelden van uitspraken van predikanten hierover:

Ik denk dat alle mensen ongeneeslijk religieus zijn. Het is onmogelijk om niet religieus te zijn, alleen de meesten weten het niet. (R4-511)

Dus ik denk dat heel veel wat mis gaat is dat mensen ook echt, en, en dat kom ik hier super vaak tegen, dat mensen echt niet weten dat ze de moeite waard zijn. Dat ze dat gewoon niet genoeg hebben gehoord of hebben meegemaakt of hebben ervaren. (R7-152)

Jezus' kijk op mensen bleek daarbij helpend voor respondenten, omdat Jezus juist mensen opzocht die door de maatschappij niet de moeite waard werden geacht (R7-332). Het als mens geliefd zijn (door medemensen en door God) zagen participanten als belangrijk voor ieder mens. Als voorbeeld noemde iemand een militair die een foto ontdekte waarop zijn ouders blij waren met hem als baby (zijn ouders waren al heel jong met veel ruzie uit elkaar gegaan). De ervaring van de liefde en het geliefd zijn, dat van deze foto afstraalde, was revolutionair voor deze militair (R1-380).

Predikanten zagen het mensenleven als 'oneindig kostbaar'. Deze waarde nam de predikant mee in haar omgang met de militair (R2-186/R7-260). 'Ik zie het als een soort van heilige taak nu ik dominee ben geworden om, om in, in Gods naam tegen mensen te zeggen dat ze de moeite waard zijn' (R7-160) Vanuit het fundament van geloof ervoer de predikant liefde voor mensen en voor militairen (R3-719/R6-228/R7-332). Een predikant vertelde over een militair met faalangst, met wie hij in een aantal gesprekken sprak over de onvoorwaardelijke liefde van God. Daardoor kon de militair zichzelf beter accepteren (R2-106).

Verder zagen participanten de ontmoetingen die zij hadden ook als ontmoetingen met een bedoeling, waarbij de Geest 'onweerstaanbaar' zijn gang ging (R1-757/R3-523). Hierdoor ervoeren de predikanten dat zij niet van alles hoefden te bereiken in de gesprekken. Omdat God de mens ziet, konden zij loslaten (R1-229-233/761/R2-192/R3-531). Een respondent noemde de 'kunst van het loslaten' als een belangrijke levenstaak, niet alleen voor predikanten maar voor ieder mens (R4-443).

Predikanten herkenden verder in mensen een innerlijke drive, die ieder mens gaande houdt. Hoop noemden zij een fundamenteel gegeven in de mens. In de mens zelf werd een bron van hoop gevonden (R5-41/237/R6-64/132).⁸⁴ De predikant had hierdoor het basisvertrouwen dat militairen

⁸⁴ Zie hiervoor ook 3.3.1 'Bron van hoop'. Ik noem het hier opnieuw omdat het tegelijkertijd met het mensbeeld te maken heeft.

zelf de hoop konden vinden. Dat was de grond waarop de predikant zijn werk doet: 'Ja, en toch, toch durf ik nog te hopen dat, dat jouw leven nog een keer neemt ten goede of, en ik, ik heb er ook vertrouwen in dat je zelf ook die handvatten bij wijze van spreken kunt oppakken om dat ook te doen' (R6-132).

Dat wil niet zeggen dat die hoop altijd werd gezien: de predikant kon namelijk zelf ook de wanhoop ervaren van de militair die tegenover hem zat (R6-176). Iemand noemde dat zijn mensbeeld niet heel positief was, maar hij wel zag dat elk mens geroepen is het goede te doen (R7-152). Ook noemde een respondent de mens als een verlangend wezen. Zelfs achter ernstige delicten herkende hij vormen van verlangens: mensen verlangen er naar gehoord en gezien te worden. Juist dat had volgens hem ook met hoop te maken (R4-491-503).

De mens werd door de geïnterviewden ook gezien als meer dan alleen een lichaam en geest, namelijk als een wezen met een kern van bestaan: wie ben ik, hoe sta ik in het leven, wat betekenen ik voor anderen en wat betekenen anderen voor mij, enz. Predikanten omschreven deze kern als de ziel van de mens. Juist aan die ziel besteden zij aandacht (R1-209/R4-228/R6-176).⁸⁵

Verder bleek dat predikanten ook zichzelf als mens meenamen in de begeleidingsgesprekken, met hun eigen ervaringen, overtuigingen en geloof (R1-713). 'Mijn wezen is er wel mee doorweven' (R3-707). Een predikant noemde bijvoorbeeld dat hij de overtuiging had dat een relatie iets is om voor te vechten. Zo'n overtuiging speelde voor hem mee om met een militair te zoeken naar uiterste mogelijkheden: menselijke relaties zijn sterk en hebben een herstellend vermogen. Daarin ervoer hij ook een vorm van hoop (R2-251/457).

Ook het mensbeeld van de militair zelf speelde een rol volgens respondenten. Als een militair bijvoorbeeld teleurgesteld was in anderen, dan kon dit een innerlijke overtuiging worden. Zulke overtuigingen over anderen of iemand zelf konden erg in de weg zitten en het ontwikkelen van hoop tegengaan (R1-368-376/605). Een predikant noemde het inbrengen van 'medemenselijkheid' in de gesprekken als bron van kracht en verandering (R2-118).

⁸⁵ Zie hiervoor ook 3.2.1 'Krijgsmachtspredikant schept voorwaarden.'

4. Slot

4.1 Conclusie

In dit onderzoek heb ik antwoorden gezocht op de vraag: ‘Welke rol speelt hoop in begeleidingsgesprekken tussen krijgsmachtspredikanten en militairen in een postmoderne context?’

Deze vraag viel uiteen in een aantal deelvragen:

1. Wat is de sociaal-maatschappelijke en postmoderne context van krijgsmachtspastoraat?
2. Wat is er bekend over hoop in de context van geestelijke verzorging, in het bijzonder in de context van krijgsmachtspastoraat?
3. Hoe beschrijft de krijgsmachtspredikant hoop in de begeleidingsgesprekken?
4. Wanneer en hoe ontstaat deze hoop tijdens de begeleidingsgesprekken?
5. Met welke theologische noties verbindt de krijgsmachtspredikant hoop in begeleidingsgesprekken?

Ik beantwoord hieronder de deelvragen en sluit af met de beantwoording van de hoofdvraag.

Krijgsmachtspastoraat

In 2.1 heb ik uiteengezet welke rol de context van defensie speelt voor de geestelijk verzorger bij de krijgsmacht in het algemeen en de krijgsmachtspredikant in het bijzonder. Er kwam naar voren dat defensie als geweldsorganisatie een grote invloed heeft op het leven van de militair, en daarmee ook op de onderwerpen die in de begeleidingsgesprekken aan bod komen. Dit kwam niet alleen doordat militairen in hun werk geweldsmiddelen kunnen inzetten, maar ook door het feit dat militairen soms veelvuldig weg zijn van huis, voor langere periodes. Tijdens uitzendingen bleken militairen (aldus een studie in Engeland) een sterkere behoefte aan en gevoeligheid voor spiritualiteit te hebben, onder andere vanwege de nabijheid van dood en gevaar. Ook beschreef ik dat het thuisfront van invloed is op het welbevinden van de militair.

De geestelijk verzorger begeeft zich tussen militairen en maakt zo van nabij de wereld van defensie mee. Hierdoor kon de geestelijk verzorger ook uit eigen ervaring putten. Voor militairen bleek deze nabijheid drempelverlagend te werken in het zoeken van contact met een geestelijk verzorger. Op hun beurt gaven geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht in een Nederlandse studie aan dat zij meerdere keren per week begeleidingsgesprekken met militairen voeren. Van de geestelijk verzorgers wordt verwacht dat zij kunnen omgaan met de brede levensbeschouwelijke diversiteit die zich binnen defensie voordoet. De krijgsmachtspredikant als kerkelijk ambtsdrager putte daarbij uit christelijke bronnen voor zichzelf en voor het bijstaan van de militair, in de zoektocht mens te blijven.

Hoop en geestelijke verzorging

In 2.2 beschreef ik, op basis van onderzoeken over spirituele zorg in de gezondheidszorg, dat het begrip hoop verschillende elementen omvatte. Onder andere: hoop is een verwachting van iets positiefs in de toekomst, hoop is een veerkracht om met pijn en moeite om te gaan en hoop is een verlangen naar iets betekenisvol in het dagelijks leven. Daarbij werkten inspirerende relaties, positieve verhalen, en ruimte voor spiritualiteit mee. Verlies van bijvoorbeeld gezondheid, personen en controle konden hoop op negatieve wijze beïnvloeden. Verder noemde ik dat hoop

vooral een rol ging spelen wanneer mensen nabijheid van pijn, verdriet en dood ervaren. Functioneel beschouwd diende hoop in deze gevallen als middel om met pijn en lijden om te gaan, juist omdat hoop ook regelmatig een ander perspectief impliceerde. Hoop heeft dan vaak een op- en neergaande beweging, doordat ze aan- en afwezig kan zijn.

Voor geestelijk verzorgers (binnen de gezondheidszorg) waren het present zijn en getuige zijn belangrijke voorwaarden voor het ontstaan van hoop. Getuige zijn omvatte daarbij het getuigen van hoop, maar ook betrokkenheid bij de ellende van de ander. Dat laatste was van belang om nabij te kunnen zijn met de ander, als metgezel. Ook beschreef ik dat de geestelijk verzorger bij de krijgsmacht als taak heeft om present te zijn, en dit onder ander vormgeeft door mee te gaan in het verhaal van de militair.

Beschrijvingen van hoop

In het tweede deel heb ik mijn bevindingen beschreven vanuit de interviews met zeven krijgsmachtpredikanten. De elementen van hoop die ik in het theoretisch kader noemde zijn op verschillende manieren terug te vinden in 3.1. Hierin vertelde ik hoe de respondenten hoop beschreven in de begeleidingsgesprekken. Ik heb daarbij de inbreng van de predikanten gelabeld aan de hand van perspectief (hoop doordat andere mogelijkheden in het leven zichtbaar worden), beweging (hoop als beweging die in het gesprek op gang komt, en ook hoop als een op- en neergaande beweging), ruimte (hoop heeft ruimte nodig om te kunnen ontstaan, maar het creëren van ruimte zorgt ook voor hoop), verlangen (hoop op iets dat ver weg is, maar ook hoop als verwachting van iets), kracht (hoop om aan vast te houden in moeilijke tijden en hoop die levenskracht geeft aan mensen) en licht (hoop als het brengen van licht in iemands leven).

Ontstaan van hoop

In 3.2 beschreef ik mijn ontdekking op basis van de interviews, dat het ontstaan van hoop in een gesprek niet te sturen is. Wel had de krijgsmachtpredikant een belangrijke rol in het scheppen van de voorwaarden voor het ontstaan van hoop. Dit omvatte onder andere het ordenen en stellen van vragen in de gesprekken. Hiermee kon zij eventuele pijn op het spoor komen en ontdekken waar openingen zaten. Ook de oordeelsvrije benadering van de krijgsmachtpredikant droeg bij aan het ontstaan van hoop. Verder noemde ik dat het volledig aandacht hebben voor de ellende van de militair hoop kon doen ontstaan. Militairen konden zich weer 'mens' voelen, door de oprechte aandacht van de predikant die stilstond bij hun levensverhaal.

Verder kwam de inbreng van de krijgsmachtpredikanten vanuit christelijke en andere perspectieven aan bod als van invloed op het ontstaan van hoop. Krijgsmachtpredikanten zagen hun inbreng in gesprekken als een bijdrage aan het ontstaan van hoop. Bijbelverhalen of eigen ervaringen konden een ander licht op een situatie werpen. Overigens stemde de predikant hierbij altijd af met de militair en keek in hoeverre zij hiervoor open stond. Soms vroegen militairen zelf om inbreng vanuit de christelijke traditie en kon dit een vorm van hoop zijn.

Als laatste was het voor het ontstaan van hoop belangrijk dat de militair zichzelf openstelde. Soms ontstond er geen hoop in gesprekken doordat er bijvoorbeeld geen klik was, of omdat het de militair niet lukte om de realiteit onder ogen te zien. Hoop was daarmee ook een proces van in actie komen, zoals het actief openstellen voor andere bronnen en perspectieven.

Theologische noties bij hoop

Het laatste hoofdstuk is een weergave van enerzijds de theologie van de predikant ten opzichte van de bron van hoop en anderzijds de visie van de predikant op God en geloof, de wereld en de mens en hoe dit betrekking heeft op hoop. Ik beschreef dat predikanten de bron van hoop, althans waar het hun pastorale begeleiding van militairen betrof, allereerst in de diepe veerkracht van de mens zelf vonden, meer dan in God of geloof. Ook kwam hun openheid voor de ander, passend bij hun rol als geestelijk verzorger, naar voren: de predikant zocht naar passende bronnen die voor de militair hoopgevend konden zijn. Verder noemde ik dat predikanten naasten van militairen duiden als bron van hoop. Het aanboren van de bron van hoop deden predikanten onder andere door stil te staan bij de ellende van de militair. Ik beschreef verder dat achter de menselijke bron een diepere bron van hoop werd gevonden, namelijk in het christelijk geloof. Door de ellende heen zagen participanten daarom een beweging van God, die als hoopgevend werd ervaren.

Respondenten zagen de mens als beeld van God, geliefd en gewild. Zij vonden het belangrijk dat de militair zich ook de moeite waard wist. Dit was een belangrijke basis voor de benadering van de militair door de predikant. De situatie in de wereld bepaalde mee wat in de begeleidingsgesprekken aan bod kwam. Verder zocht de predikant vanuit de pijn en ellende in de wereld ook voor zichzelf naar hoop, die hij onder andere vond in de Bijbelse verhalen. Jezus diende als voorbeeld voor predikanten in zijn liefde en aandacht voor de ander. Daarbij zag men niet direct een duidelijke scheidingslijn tussen wel- of niet-gelovige militairen: elk mens staat in verbinding met God. Dit laatste zorgde ook voor een bepaalde ontspanning, doordat de predikant zich gedragen wist door de Geest die ruimte schiep voor het ontstaan van hoop.

De rol van hoop in krijgsmachtpastoraat

Het antwoord op de hoofdvraag is, samenvattend, dat hoop een belangrijke rol speelt in de begeleidingsgesprekken tussen krijgsmachtpredikanten en militairen. De postmoderne context zorgde ervoor dat de predikant met een brede verscheidenheid aan militairen en onderwerpen in de gesprekken te maken had. Dit vroeg van de predikanten een oordeelsvrije benadering, met oog voor de persoon achter de militair. Zij konden hierin putten vanuit de christelijke bronnen, die niet alleen voor de predikant zelf, maar ook voor de militair als hoopgevend werden gezien. Hoop was in de gesprekken niet te sturen, maar ontstond vooral door de aandachtige aanwezigheid van de predikant, die vertrouwen wekte en ruimte schiep om de voorzichtige beweging van hoop te doen groeien. Deze beweging kon ontstaan uit de veerkracht van de mens en uit de bron van geloof in een liefdevolle God.

4.2 Discussie

Beperkingen

In dit onderzoek heb ik me gericht op informatie vanuit literatuur en vanuit diepte-interviews met krijgsmachtpredikanten. Het onderzoek heeft nieuwe inzichten gegeven over een thema dat nog niet eerder is onderzocht. Omdat er vanuit de literatuur weinig te vinden was over de rol van hoop in krijgsmachtpastoraat, waren de interviews een belangrijke informatiebron. Gezien de beperkte omvang van deze studie, was het aantal geïnterviewde predikanten ook beperkt (zeven in totaal). Ondanks dat ik in mijn studie telkens heb verwezen naar de verschillende interviews, was het aantal te beperkt om grote conclusies te trekken uit mijn bevindingen. Anderzijds heb ik op verschillende punten saturatie bereikt, waardoor mijn verwachting is dat extra interviews geen

nieuwe informatie zouden hebben opgeleverd. Wel is informatie vanuit de militair zelf buiten beschouwing gebleven, omdat ik hen niet heb geïnterviewd. Het is zeker de moeite waard om dat in toekomstig onderzoek wel te doen. De focus van dit onderzoek was dus gericht op de krijgsmachtspredikant. In het theoretisch kader heb ik breder aandacht besteed aan de rol van de geestelijk verzorger (bij de krijgsmacht en daarbuiten), maar in de interviews heb ik dit niet gedaan om me te kunnen richten op de rol van hoop.

Ook zijn de interviews uitgevoerd onder krijgsmachtspredikanten op hun thuisbasis in Nederland in vreedstijd (waarbij één interview online is uitgevoerd en één interview bij de predikant thuis). Ondanks dat de predikanten uit hun (uitzend)ervaringen hebben geput tijdens de interviews, vermoed ik dat de situatie waarin zij zich op dat moment bevonden van invloed is geweest op de antwoorden die zij gaven. Zo werd er weinig genoemd over uitzendsituaties en eventuele gespreksonderwerpen die daarmee te maken zouden kunnen hebben (zoals morele dilemma's). In de literatuur in het theoretisch kader kwamen deze situaties, en de (morele) vragen die deze oproepen, wel aan bod.

Als laatste heb ik tijdens het onderzoek de hoofdvraag en enkele deelvragen aangepast. In de hoofdvraag had ik in eerste instantie de toespitsing op niet-christelijke militairen gemaakt. Tijdens de interviews kwam echter naar voren dat het onderscheid tussen niet-christelijk en christelijk niet zo eenvoudig was te duiden. Daarom heb ik dit punt in de hoofdvraag losgelaten tijdens het verwerken van de interviews. Tijdens het interview heb ik nog wel benoemd dat het onderzoek over begeleidingsgesprekken met niet-christelijke militairen ging. Ik verwacht echter niet dat het benoemen van dit punt andere antwoorden heeft opgeleverd voor dit onderzoek, omdat predikanten zelf al noemden geen duidelijk onderscheid te zien tussen de christelijke en niet-christelijke militair (dit was immers de reden om de hoofdvraag op dit punt aan te passen). Verder heb ik gaandeweg het onderzoek de eerste deelvraag uitgebreid, de derde deelvraag aangepast en de vierde deelvraag ingekort. Bij de eerste deelvraag heb ik toegevoegd: 'en postmoderne context'. In de derde deelvraag bevond zich nog een onderdeel over hoe de militair reageert op de verschillende vormen van hoop. Vanwege het eerdergenoemde punt dat ik geen militairen heb gesproken, heb ik dit deel van de vraag weggelaten. Daarnaast had ik in eerste instantie als derde deelvraag geformuleerd: 'Welke vormen van hoop duidt de krijgsmachtspredikant?'. Dit heb ik aangepast naar: 'Hoe beschrijft de krijgsmachtspredikant hoop?'. Hiermee had ik meer ruimte om de rijke bevindingen uit de interviews te beschrijven in het desbetreffende hoofdstuk.

Theorie en empirie

Vanuit het onderzoek vielen enkele zaken mij op. Allereerst noem ik het belang van het verblijven bij de ander. Misschien is dit wel de belangrijkste rol van de krijgsmachtspredikant in het ontstaan van hoop in de begeleidingsgesprekken. Waar bijvoorbeeld een naaste misschien snel met oplossingen komt of problemen wegwuift, is het de taak van de predikant om stil te blijven staan. Juist in het stilstaan bij de ellende kan er hoop ontstaan.⁸⁶ Niet voor niets noemden meerdere participanten dat zij dit zagen als een van hun kerntaken. Erik Olsman omschreef in zijn inaugurele rede het stilstaan bij de ellende als het 'dal van de donkere diepte'. Deze diepte symboliseerde volgens hem ook de dood en het graf, waaruit vervolgens hoop kon verrijzen.⁸⁷ Hij stelde hierin het

⁸⁶ Vergelijk: Andries Baart, "De uitwerking van de presentie-theorie," In *Een theorie van de presentie*, Andries Baart (Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV, 2001), 721-808.

⁸⁷ Erik Olsman, *De verzinnebeelding van geestelijke verzorging: een praktische esthetiek* (Utrecht: Protestantse Theologische Universiteit, 2024), 20.

volgende: ‘Alle spirituele zorgverleners, maar zeker geestelijk verzorgers, moeten kunnen afdalen naar mensen die aan de grond, of in de put zitten, of die zich *down* voelen. In de diepte spelen vaak zingevingsvragen.’⁸⁸ Dit is een van de bevindingen die mijn onderzoek ook onderstreept: waar de predikant verblijft bij de pijn en ellende van de ander kan iets van hoop gloren.

Hier zit ook een diep theologisch perspectief in verborgen: verschillende participanten noemden dat er door de pijn en ellende in de wereld een nieuwe realiteit zichtbaar wordt, waarin hoop gloort. In deze nieuwe realiteit klinkt iets van Moltmanns theologie van een eschatologische hoop, die zich richt op de toekomst die God zal verwerkelijken. Hoop is het hart van christelijke theologie.⁸⁹ In lijn hiermee noemde Olsman geestelijk verzorgers als ‘belichamers van de hoop’.⁹⁰ De predikant kan geen hoop creëren in het gesprek, maar is als vertegenwoordiger van de hoop aanwezig in de gesprekken, om zo nieuw perspectief aan te boren en hoop te doen groeien. Martin Seeley ziet de geestelijk verzorger als belichaming van transformerende presentie:⁹¹ in diens aanwezigheid is er iets van een andere Presentie in het gesprek vertegenwoordigd. De krijgsmachtspredikant mag vanuit die rol een ‘vertegenwoordiger van de hoop’ zijn voor de militair, of die hoop nu gerelateerd is aan het leven op een kazerne, het leven thuis, of aan het geloofsleven.

In de beschrijvingen van hoop in de context van de begeleidingsgesprekken viel verder op dat voor respondenten vooral het begrip ‘perspectief’ een grote rol speelde. Zij noemden in de interviews vaak concrete acties waar militairen mee aan de slag konden en die hen perspectief gaven, als belangrijke aanjager van hoop. Dit sluit mijns inziens ook aan bij de behoefte van militairen om zelf aan de slag te kunnen (*can do mentality*), zoals dit in meerdere interviews naar voren kwam.⁹²

Waar ik zelf dacht dat het christelijk geloof door de krijgsmachtspredikant als belangrijke bron van hoop in de gesprekken genoemd zou worden, bleek uit de interviews dat deze bron allereerst en vooral te vinden is in de persoon van de militair zelf. Dit zegt iets over de positie die de militair in het gesprek inneemt: het pastoraat geeft de militair een centrale positie. Dit past bij wat ik beschreef in 2.1.2 over interreligieuze gespreksvoering, waarbij de ander als vertrekpunt genomen wordt en de predikant dit in praktijk brengt. Het verblijven bij de ander en het present zijn in het leven van de militair komt duidelijk overeen met de pastorale methodiek van metgezel zijn die ik in 2.2 beschreef. Ook de oordeelsvrije benadering van de krijgsmachtspredikant droeg bij aan het ontstaan van hoop. Dit kwam overeen met de in 2.1 beschreven taak van de geestelijk verzorger om de ander in openheid tegemoet te treden en de ander centraal te stellen.⁹³ Van daaruit gebruikte de predikant wel de ruimte om eventueel een christelijk perspectief in te brengen. Dit was echter maar beperkt: een Bijbelverhaal of persoonlijke ervaring werd soms ingebracht. Maar

⁸⁸ Olsman, *De verzinnebeelding van geestelijke verzorging*, 22.

⁸⁹ Moltmann, *Theology of hope*.

⁹⁰ Olsman, *De verzinnebeelding van geestelijke verzorging*, 27.

⁹¹ Martin Seeley, “Foreword,” in *A Christian theology of chaplaincy*, John Caperon, Andrew Todd en James Walters (red.) (Londen UK en Philadelphia USA: Jessica Kingsley Publishers, 2018), 8.

⁹² Vergelijk: Joseph L. Soeters, Donna J. Winslow en Alise Weibull, “Military Culture,” in *Handbook of the Sociology of the Military*, Giuseppe Caforio (red.) (New York USA: Springer, 2006), 237-254, https://doi.org/10.1007/0-387-34576-0_14. Dat past ook binnen de actiegerichtheid bij defensie, waarbij de laatste tijd de nadruk steeds meer ligt op de ‘warrior mindset’, gezien de snel wijzigende situatie op het wereldtoneel. “Op zoek naar de ‘warrior mindset’: wereldwijde dreiging onderwerp Nationale Onderofficiers Conferentie (NOOC),” Defensiekrant, Ministerie van Defensie, 8 november 2024, https://magazines.defensie.nl/defensiekrant/2024/42/01_nooc_42.

⁹³ Liefbroer e.a., “Interfaith Spiritual Care,” 1776-93,

christelijk geloof als bron van hoop werd niet ingebracht in de gesprekken. Wel was dit een bron voor de predikant zelf.

Een vraag hierbij is of hoop in de gesprekken hierdoor vooral individueel gericht blijft. In 2.2.1 beschreef ik dat Moltmann constateerde dat religie vooral naar een private positie was verschoven in de samenleving, waardoor het hoogste doel voor een samenleving (richten op een nieuwe werkelijkheid) niet meer in zicht was. Draagt de predikant in de gesprekken bij aan deze individualistische benadering van hoop, in plaats van aan het richten op een nieuwe werkelijkheid? Predikanten gaven aan soms andere perspectieven in te brengen, om daarmee het gezichtspunt van de militair te verbreden. Daarin zit iets van een andere werkelijkheid, die de predikant ook vertegenwoordigt. Als niet-ervaringsdeskundige vind ik het lastig om hierin duidelijk stelling in te nemen. Toch lijkt het mij dat de predikant in het pastoraat sterker de rol van getuige mag vervullen van die werkelijkheid waarover Moltmann spreekt.⁹⁴ Hoop is daarbij vooruitzien op een eschatologische toekomst van vrede en recht, waaraan we zelf actief mogen bijdragen binnen het groter geheel waarin we ons als mens bevinden. Op die actieve bijdrage van zowel de predikant als de militair mag de predikant mijns inziens wijzen in de gesprekken met de militair, daarmee toevalligerwijs passend bij de taak die defensie heeft (bijdragen aan vrede en recht). Overigens zouden (krijgsmacht)predikanten ook kunnen reflecteren op hoe zij de rol van getuige verder kunnen vervullen in de gesprekken, bijvoorbeeld vergezeld van participeren observaties en semigestructureerde interviews.

Aanbevelingen

Allereerst zou het voor nader onderzoek zinvol zijn om onder militairen zelf na te gaan wat hun ervaringen zijn met betrekking tot hoop in de begeleidingsgesprekken. In dit onderzoek is dit niet aan de orde gekomen, waardoor de inzichten slechts vanuit één positie kwamen. Daarnaast zou nader onderzoek uit moeten wijzen of de bevindingen die vanuit het empirisch deel naar boven kwamen ook gelden voor geestelijk verzorgers van andere denominaties bij de krijgsmacht.

Hoe krijgsmachtpredikanten onderling over hoop communiceren kan ook de moeite van het onderzoeken waard zijn. Hoop raakt immers aan hun eigen geloof en spiritualiteit en heeft betrekking op hun zin in het werk. Verschillende predikanten gaven aan zin te ontlenen aan gesprekken waarin hoop ontstond. Tegelijkertijd was het uithouden bij de wanhoop van de militair ook een belangrijke taak voor de predikant, juist als er geen hoop ontstond. Dit maakt de predikant in zekere zin ook kwetsbaar:⁹⁵ wat gebeurt er als er een onbalans ontstaat en het uithouden bij de wanhoop van de militair de boventoon voert in de dagelijkse gesprekspraktijk? Nader onderzoek zou uit moeten wijzen in hoeverre deze kwetsbaarheid ook een rol speelt bij krijgsmacht-predikanten en hoe zij hierin gesteund kunnen worden. Predikanten gaven aan onder andere hoop

⁹⁴ Dat kan bijvoorbeeld inhouden dat geestelijk verzorgers expliciet aandacht besteden aan religieuze overtuigingen. Een onderzoek onder Amerikaanse veteranen en actieve militairen met PTSS toont onder andere aan dat het ondersteunen van (bestaande) religieuze overtuigingen van militairen kan helpen om hoop te versterken. Harold G. Koenig, Nagy A. Youssef, Zachary Smothers e.a., "Hope, Religiosity, and Mental Health in U.S. Veterans and Active Duty Military with PTSD Symptoms," in *Military Medicine* 185, issue 1-2 (2020): 97-104, <https://doi.org/10.1093/milmed/usz146>.

⁹⁵ Vergelijk: Christy Simpson, "When hope makes us vulnerable: a discussion of patient-healthcare provider interactions in the context of hope," in *Bioethics*, no. 18 (2004): 428-47. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2004.00408.x>.

te putten uit de christelijke traditie en het voorbeeld van Jezus. De Heilige Geest noemden zij regelmatig als bron van de ontspanning die zij ervoeren in de gesprekken.

Hoop is niet te sturen in de gesprekken, zo bleek uit dit onderzoek. Wel zijn er voorwaarden waardoor hoop kan ontstaan en groeien. De predikant alsook de militair dragen bij aan deze voorwaarden. Ik wil oproepen tot een ontvankelijke houding bij de predikant, maar ook bij de militair, voor zover die er niet al is. Daarbij kan de krijgsmachtpredikant ook een andere werkelijkheid present kan stellen (zoals hierboven beschreven). Omdat hoop vaak een rol speelt in de begeleidingsgesprekken kan het daarnaast ook zinvol zijn om als predikant hoop af en toe expliciet aan de orde te stellen.

Daarnaast bleek dat (christelijke) rituelen maar een zeer beperkte rol hadden in de gesprekken, waardoor de begeleiding vooral heel talig bleef. Mogelijk zou meer ruimte voor zulke vormen, waarvan er enkele ook genoemd zijn in de interviews (het aansteken van een kaars en het luisteren van een muzieknummer), helpend kunnen zijn wanneer woorden tekortschieten.⁹⁶ Daarnaast bleek dat predikanten alleen een gebed uitspraken als een militair hierom vroeg. Ook een dergelijk vorm zou mogelijk meer toegepast kunnen worden in de gesprekken.

Verder verwacht ik dat de bevindingen uit mijn onderzoek bevestigen wat krijgsmachtpredikanten in hun dagelijkse praktijk al doen. Het onderzoek zal daarom vooral een onderstreping zijn van de deze dagelijkse praktijken, en mogelijk als handvat kunnen dienen in het opleiden van predikanten.

⁹⁶ Vergelijk: Erik Locht en Pieter Vos, “De rituele competentie van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht,” in *Met lichaam en geest: de rituele competentie van geestelijk verzorgers*, Jacques Körver, Erik Olsman en Sujin Rosie (red.) (Utrecht: Eburon, 2021), 289-96.

Literatuur

- Adams, Kevin. "Defining and Operationalizing Chaplain Presence: A Review." *Journal of Religion and Health* 58, (2019): 1246-58. <https://doi.org/10.1007/s10943-018-00746-x>.
- Baart, Andries. "De uitwerking van de presentie-theorie." In *Een theorie van de presentie*, Andries Baart. Utrecht: Uitgeverij LEMMA BV, 2001.
- Bernts, Ton, Ruard Ganzevoort, Carlo Leget en Joanna Wojtkowiak. *Omvang en verdeling van de geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 2016*. Dienst Geestelijke Verzorging, 2014.
- Boon, Els, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp (red.). *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914*. Zoetermeer: Meinema, 2016.
- Van Bruggen, Jan P. "De persoonlijke verantwoordelijkheid van uitgezonden militairen." In *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*, redactie door Pieter Vos en Fred van Iersel. Utrecht: Eburon, 2023.
- Claus, David. "Variis modis bene fit: Op verschillende wijzen kan het goed gebeuren." In *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914*, redactie door Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp. Zoetermeer: Meinema, 2016.
- Davie, Grace. "The military chaplain: a study in ambiguity." *International journal for the Study of the Christian Church*, no. 15:1 (2015): 39-53. <https://doi.org/10.1080/1474225X.2014.998581>.
- Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging. *Een beroepsprofiel voor de PGM bij de krijgsmacht*. Den Haag, 2023.
- Dienst Protestantse Geestelijke Verzorging. *Mensen helpen mens te blijven: hoop*. Den Haag, 2021.
- Dreyer, Jaco S. "The Researcher: Engaged Participant or Detached Observer?" In *Journal of Empirical Theology* 11, no. 2 (1998): 5-22. <https://doi.org/10.1163/157092598X00103>.
- Van Dijk, Bart. "Uitzendconferenties als bijdrage aan morele vorming van militairen." In *Naar eer en geweten: Geestelijke Verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*, redactie door René de Boer, Jan P. van Bruggen en Ger Wildering. Budel: Uitgeverij Damon, 2012.
- Van Dijk, Bart en Fred van Iersel. "De krijgsmacht als geweldsorganisatie en de vormingstaak van de geestelijke verzorging." In *Morele vorming van militairen: bijdragen van de geestelijke verzorging*, redactie door Pieter Vos en Fred van Iersel. Utrecht: Eburon, 2023.
- Elliot, D. "Hope in Theology." In *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, redactie door Steven C. van den Heuvel. Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2020.
- Ganzevoort, Ruard en Jan Visser. *Zorg voor het verhaal*. Utrecht: Meinema, 2018.
- Heelas, Paul, Linda Woodhead e.a. *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell Publishers, 2005.
- Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied, *Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk*. Zoetermeer: BV Liedboek, 2013.

- Koenig, Harold G., Nagy A. Youssef, Zachary Smothers e.a. "Hope, Religiosity, and Mental Health in U.S. Veterans and Active Duty Military with PTSD Symptoms." In *Military Medicine* 185, issue 1-2 (2020): 97-104. <https://doi.org/10.1093/milmed/usz146>.
- Layson, Mark D., Katie T. Leach, Lindsay B. Carey en Megan C. Best. "Factors Influencing Military Personnel Utilizing Chaplains: A Literature Scoping Review." *Journal of Religion and Health* 61, (2022): 1155-82. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01477-2>.
- Liefbroer, Anke I., Ruard Ganzevoort en Erik Olsman. "Addressing the spiritual domain in a plural society: what is the best mode of integrating spiritual care into healthcare?" In *Mental Health, Religion & Culture* 22, no. 3 (2019): 244-260. <https://doi.org/10.1080/13674676.2019.1590806>.
- Liefbroer, Anke I., Erik Olsman, Ruard Ganzevoort en Faridi S. van Etten-Jamaludin. "Interfaith Spiritual Care: A Systematic Review." In *Journal of Religion and Health* 56, (2017): 1776-93. <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0369-1>.
- Locht, Erik en Pieter Vos, "De rituele competentie van geestelijk verzorgers bij de krijgsmacht." In *Met lichaam en geest: de rituele competentie van geestelijk verzorgers*, redactie door Jacques Körver, Erik Olsman en Sujin Rosie. (Utrecht: Eburon, 2021), 289-96.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken. "Waarom vaart een Nederlands marineschip de wereld over?" Online geraadpleegd op 06 september 2024. <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/het-werk-van-bz-in-de-praktijk/weblogs/2024/zrms-tromp>.
- Ministerie van Defensie. "Diensten Geestelijke Verzorging." Online geraadpleegd op 30 augustus 2024. <https://www.defensie.nl/onderwerpen/personneelszorg/geestelijke-verzorging>.
- Ministerie van Defensie. "Op zoek naar de 'warrior mindset': wereldwijde dreiging onderwerp Nationale Onderofficiers Conferentie (NOOC)." Defensiekrant. 8 november 2024. https://magazines.defensie.nl/defensiekrant/2024/42/01_nooc_42.
- Ministerie van Defensie. "Protestantse Geestelijke Verzorging." Online geraadpleegd op 06 september 2024. <https://www.dgv.nl/denominaties/protestantse-geestelijke-verzorging/pgv>.
- Moltmann, Jürgen. *Theology of hope: on the ground and the implications of a Christian eschatology*. Vertaald door James W. Leitch. London: SCM, 1967.
- Mooren, Jan H. "Morele competentie en morele erosie: Over moraliteit, geestelijke weerbaarheid en geestelijke verzorging." In *Naar eer en geweten: Geestelijke Verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht*, redactie door René de Boer, Jan P. van Bruggen en Ger Wildering. Budel: Uitgeverij Damon, 2012.
- Olsman, Erik. *De verzinnebeelding van geestelijke verzorging: een praktische esthetiek*. Utrecht: Protestantse Theologische Universiteit, 2024.
- Olsman, Erik. "Hope in Health Care: A Synthesis of Review Studies." In *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, redactie door Steven C. van den Heuvel. Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2020.
- Olsman, Erik. "Witnesses of hope in times of despair: chaplains in palliative care. A qualitative study." In *Journal of Health Care Chaplaincy* 28, no. 1 (2022): 29-40. <https://doi.org/10.1080/08854726.2020.1727602>.

- Paas, Stefan. *Vrede op aarde: heil en redding in deze tijd*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2023.
- Pembroke, Neil. *Foundations of Pastoral Counselling: Integrating Philosophy, Theology and Psychotherapy*. London, SCM Press, 2017.
- Scioli, Anthony. "The Psychology of Hope: A Diagnostic and Prescriptive Account." In *Historical and Multidisciplinary Perspectives on Hope*, redactie door Steven C. van den Heuvel. Leuven: Evangelische Theologische Faculteit, 2020.
- Seeley, Martin. "Foreword." In *A Christian theology of chaplaincy*, redactie door John Caperon, Andrew Todd en James Walters. Londen UK en Philadelphia USA: Jessica Kingsley Publishers, 2018.
- Sent, Ko. "Een veilige plek: geestelijk verzorgers in Afghanistan." In *Met het woord onder de wapenen: protestantse geestelijke verzorging in de krijgsmacht vanaf 1914*, redactie door Els Boon, Jan Hoffenaar en Wilco Veltkamp. Zoetermeer: Meinema, 2016.
- Simpson, Christy. "When hope makes us vulnerable: a discussion of patient-healthcare provider interactions in the context of hope." In *Bioethics* 18, no. 5 (2004): 428-47.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8519.2004.00408.x>.
- Soeters, Joseph L., Donna J. Winslow en Alise Weibull. "Military Culture." In *Handbook of the Sociology of the Military*, redactie door Giuseppe Caforio (New York USA: Springer, 2006).
https://doi.org/10.1007/0-387-34576-0_14.
- Vos, Tineke, Hein Putter, Hans van Houwelingen en Hanneke de Haes. "De voor- en nadelen van ontkenning bij longkanker." In *Huisarts en Wetenschap*, no. 11 (2011): 602-606.
<https://www.henw.org/artikelen/de-voor-en-nadelen-van-ontkenning-bij-longkanker>.
- Wettenbank Overheid. "Regeling Geestelijk Verzorgers Defensie, artikel 5.1." Online geraadpleegd op 30 augustus 2024. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0049963/2024-07-12>.

Appendix

Militaire context

In de interviews kwam de militaire context verschillende keren aan bod, zonder dat ik daar expliciet naar vroeg. Deze context is van invloed op de begeleidingsgesprekken. Daarom beschrijf ik hieronder enkele lijnen die naar boven kwamen.

Allereerst noemden respondenten het intensieve samenwerken tussen militairen, waarbij een continue focus nodig is op ieders werk en taak. ‘Je wordt voortdurend gestimuleerd maar door te gaan. Om het volgende maar weer op te pakken, en dat doe je steeds maar weer’ (R1-546). Dit kan ervoor zorgen dat er geen aandacht meer gaat naar waar dit nodig is op persoonlijke vlak (R5-77). Verder kan het zijn dat verwachtingen van de militair niet overeenkomen met de realiteit van het militaire apparaat, wat invloed heeft op hun welbevinden (R6-32). Daarbij noemde een respondent dat ook pestgedrag in eenheden voorkomt (R5-190). In de persoonlijke begeleidingsgesprekken kan er dan even ruimte zijn om anders te zijn dan op de werkvloer of thuis (R5-77). Toch kan de militaire doelgerichtheid ook dan soms nog voor een belemmering zorgen, omdat militairen gewend zijn om te denken in uitdagingen en zo problemen op te lossen. In situaties van persoonlijk lijden of verlies is er echter vaak geen directe oplossing (R7-40/52).

Verder kan de druk van het militaire bestaan er volgens respondenten voor zorgen dat de militair op persoonlijke of relationele zaken tekortschiet (R2-293). Het veel van huis zijn heeft hierbij invloed, bijvoorbeeld op relatieproblematiek (meer nog dan dat in de samenleving speelt) (R2-227). Genoemd werd ook dat de militair en diens partner beiden in een eigen wereld leven, die ervoor kan zorgen dat ze uit elkaar worden gedreven (R2-227-235). ‘Ik ben enorm tekort geschoten. Ik ben zoveel op uitzending geweest, of, uhm, ja, toen zat mijn, hoorde ik nu, dat mijn zoon er toen helemaal doorheen zat en toen was ik er helemaal niet voor hem. Ik was zo met mezelf bezig’ (R2-281).

De militaire context zorgde soms ook voor bijzondere gesprekken op bijzondere locaties. Zo werd een ‘godsdiensstkritisch gesprek’ genoemd tussen het geluid van ratelende machinegeweren op een schietbaan in Duitsland. Dat is iets wat de rol van krijgsmachtspredikant uniek maakt (R3-399-415).

Rondom uitzendingen is de rol van de geestelijk verzorger versterkt. Zo noemde een participant dat bezinningsmomenten tijdens uitzendingen druk bezocht worden (R3-639). En als er echt ‘stront aan de knikker’ is doen soms ook niet-gelovige militairen een schietgebedje (R3-623). ‘Een schietgebedje? Ja, dus toch. Dus dat er dan toch opeens, uhm, hoop over ja, dat er toch iets is na de dood, of dat er iets verandert’ (R3-627). Een andere predikant vertelde hoe hij van een militair een babylijkje uit een opblaasvlot overhandigd kreeg. Die militair zou een week later teruggevlogen worden omdat zijn eigen vrouw ging bevallen. Waar deze predikant volgens militairen eerst altijd ‘in de weg liep’, was dit na die situatie totaal anders (R4-603). Ook vertelde een respondent over een militair die zich (na de val van Kabul) afvroeg of het allemaal wel zin had gehad wat zij daar als militair had gedaan. Zulke vragen hebben direct te maken met het militaire bestaan (R7-228).

Als laatste gaven participanten aan dat de beschikbaarheid van de geestelijke verzorger wisselt per krijgsmachtdeel. Een geestelijk verzorger bij de Koninklijke Marechaussee (KMAR) kan zomaar verbonden zijn aan 20 locaties door heel Nederland (R1-24). Dat is anders bij een geestelijk verzorger die aan een vaste eenheid bij bijvoorbeeld de Koninklijke Landmacht is verbonden en

die daardoor zichtbaarder is op de werkplek. Ook leeftijd speelt mee: in de interviews kwam naar voren dat bij bijvoorbeeld de KMAR de militairen vaak ouder zijn en daarmee ook met andere problematiek te maken hebben dan de landmachteenheden waar meer jongere militairen werken (R1-96-108) (R5-57). ‘Dus het is, het komt omdat mensen wat ouder zijn en vaak hebben ze het heel lang zelf geprobeerd. Bij de marechaussee zie je echt veel mensen die gewoon zelfstandig ook moeten werken, ook veel aankunnen, maar dan als het vastloopt, gewoon ook wel flink vastlopen’ (R1-108).

Interviewvragen

De volgende vragen heb ik gebruikt voor de interviews. Aangezien het interview semigestructureerd is, hoeft dit niet te betekenen dat ook alle vragen letterlijk gesteld zijn. Wel ben ik bij elk interview begonnen met vraag 1.

1. Dit onderzoek gaat over hoop in de begeleiding van krijgsmachtspredikanten bij niet-christelijke militairen. Waar denk je dan aan?
2. (Wat roept het woord 'hoop' bij jou op?)
3. A. Hoe komt hoop aan bod in de begeleidingsgesprekken die je hebt met niet-christelijke militairen?
B. (In wat voor soort gesprekken?)
C. Op welke momenten in het gesprek gebeurt dit?
D. Vanuit welke bron ontstaat deze hoop? Doet iemand hier zelf ook iets in?
4. Kun je een moment/momenten aanwijzen waarin hoop een rol speelt of ging spelen?
5. Doet de hoop ook iets met de 'niet-christelijk' militair? Zo ja, wat?
Wat zie je ervan? Hoe merkt hij/zij dat?
6. Welke rol speelt voor jou theologie in zulke gesprekken waarin hoop ontstaat? Hoe duid je deze hoop vanuit jouw theologie?
7. In hoeverre breng je christelijke bronnen of rituelen in in deze gesprekken met niet-christelijke militairen?
8. Welke rol speelt je eigen levensbeschouwing en die van de ander een rol in je gesprek?
En doe je dat dan anders bij iemand die hetzelfde geloof met je deelt?

Codering interviews

De interviews heb ik aan de hand van de volgende codering geanalyseerd.

- Hoop (h):
 - Ellende (*situatie die speelt*)
 - Verlangen (*omvat ook verwachting*)
 - Licht
 - Perspectief (*omvat ook toekomst, verandering*)
 - Beweging
 - Ruimte
 - Kracht
 - Werkelijkheid (*toegevoegd na analyse van het 1^e interview*)
 - Openheid (*van de pastoraat, omvat ook loslaten, oppakken; toegevoegd tijdens analyse van interview 1*)
- Actie predikant en pastoraat (a):
 - Oordeel (*zonder oordeel de ander tegemoet treden*)
 - Ordenen (*vragen stellen en ordenen*)
 - Naasten (*toegevoegd na analyseren van interview 2, omdat opviel dat naasten vaak genoemd worden*)
 - Verblijven (*er voor de ander zijn, biografie aanhoren*)
 - Spreken (*perspectief inbrengen, toegevoegd na analyseren van interview 2*)
- Theologie (t):
 - Godsbeeld (*omvat ook opmerkingen over godsdienst/geloof*)
 - Wereldbeeld (*toegevoegd na analyseren van interview 3*)
 - Mensbeeld
 - Bron (*van hoop*)
- Militair zijn (m): (*toegevoegd na analyseren van interview 2*)
 - Context (*omvat zaken die met het militair-zijn te maken hebben*)

Hieronder volgt een fragment uit een interview, waarin duidelijk wordt hoe ik de codering heb genoteerd.

- R3-332 = respondent 3, regel 332.
- I: = interviewer.
- P: = predikant.
- De letters in de rechterkolommen hebben betrekking op de onderverdeling van de codes (a = actie, h = hoop, enz.).

R3 - 332	I:						
R3 - 333	En wat doe je dan?						
R3 - 334	P:						
R3 - 335	Het gesprek aangaan.						
R3 - 336	I:						
R3 - 337	Ja.						
R3 - 338	P:						
R3 - 339	Dus doorvragen: bang waarvoor? En wat maakt dan, en van licht eens toe, dus ruimte scheppen. Ja, dat die angst heel normaal is, dat het er mag zijn. Nee, ik hoop niet dat we er in getrokken worden, dat we daar naartoe moeten.	a	ordenen	h	ruimte	a	verblijven
R3 - 340	I:						
R3 - 341	Dat je in de loopgraven zit.						
R3 - 342	P:						
R3 - 343	Ja, dus dan is er wel een omslagpunt en dan, als het gaat over hoop van mijn kant, dan denk ik van nou, uhm, ik hoop dus dan inderdaad dat ik iets van veiligheid kan scheppen, dus dat ze dat dus ook uit durven spreken en dat die ruimte er dus is.	a	verblijven	a	ordenen	h	ruimte
R3 - 344	I:						
R3 - 345	Ja.						
R3 - 346	P:						
R3 - 347	Dus daar zit weer die ruimte ook daarin.						
R3 - 348	I:						
R3 - 349	Ja, en in zo'n gesprek, want eigenlijk is het natuurlijk, er zit angst in, uhm, hoe kom je dan, ja ik weet niet of je dat bewust doet, maar hoe kom je in zo'n gesprek dan, nou, laat ik hem nog opener maken: Welke rol speelt hoop dan in zo'n gesprek, dat je dan even dat gesprek voor de geest hebt met die militair die zegt van nou, ik ben bang voor die oorlog?						
R3 - 350	P:						
R3 - 351	Ja, dat is dan meer, denk ik in de hoop dat het gauw voorbij zal zijn. Nou ja, we zijn alweer een jaar verder, dus dat zit er niet echt in. Aan de andere kant is het ook zo, zolang Rusland bezig is in Oekraïne gaat Poetin niet naar dat de Baltische Staten.	h	verlangen				